

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ «ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ»

**Καθημερινότητα και συμμετοχή στα κοινά στην κοινωνία
των δικτύων**

Μια εμπειρική έρευνα

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αλιόνα Τατάροβα

Αθήνα, 2017

Τριμελής Επιτροπή

Ελισάβετ Χαϊντενράιχ, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Περσεφόνη Ζέρη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Χρυσάνθη Αυλάμη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αλιόνα Τατάροβα, 2017

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση πτυχιακής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στη μητέρα μου, Άννα

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί το επιστέγασμα μιας ειλικρινούς, εμποτισμένης με επιστημονική περιέργεια, προσπάθειάς μου να προσεγγίσω τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα διατυπώσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτρια της διπλωματικής μου εργασίας κα. Ελισάβετ Χαϊντενράιχ, για την υπομονή, την πολύτιμη καθοδήγηση και την έμπρακτη υποστήριξή της στην υλοποίηση αυτής της προσπάθειας.

Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω, τον μέντορά μου, και οικογενειακό φίλο Θεόδωρο Ζαρέτο για την παρουσία του και τη βοήθειά του σε όλα μου τα ακαδημαϊκά βήματα.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω ολόψυχα την καλύτερή μου φίλη Αθηνά, για την ηθική της συμπαράσταση και στήριξη, που όπως πάντα, σε αυτή τη δύσκολη στιγμή της συγγραφής, μου υπενθύμιζε να πιστεύω στον εαυτό μου. Όπως και τον φίλο μου Πολυχρόνη, για τις πάντα εύστοχες παρατηρήσεις του.

Το μεγαλύτερο όμως ευχαριστώ το οφείλω στη μητέρα μου Άννα, για την ηθική και υλική στήριξη που μου έχει προσφέρει όλα αυτά τα χρόνια, για την αμέριστη αγάπη της και την ενθάρρυνσή της, χωρίς την οποία δεν θα έφτανα ως εδώ.

Περιεχόμενα

Τόμος Α

Εισαγωγή.....	9
Κεφάλαιο πρώτο Η κοινωνία των δικτύων.....	12
1.1. Η οικονομία στην κοινωνία των δικτύων.....	12
1.1.1. Το τέλος μιας εποχής.....	12
1.1.2. Γνώση - Πληροφορία- Ιδιοκτησία.....	14
1.1.3. Σε αέναη επιτάχυνση.....	16
1.1.4. Εργασία και δυνητικοποίηση.....	16
1.2. Η διαμεσολαβημένη καθημερινότητα	18
1.2.1. Ενημέρωση.....	18
1.3. Το κράτος και η κοινωνία των δικτύων.....	20
1.3.1. Προς ένα κράτος χωρίς σύνορα.....	20
1.3.2. Πολίτης και κράτος.....	22
Κεφάλαιο δεύτερο Ερευνητικό ερώτημα και μεθοδολογία έρευνας.....	28
2.1. Σκοπός της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα	28
2.2. Η επιλογή της μεθοδολογίας	29
2.3. Ο οδηγός συνέντευξης και η αιτιολόγησή του.....	30
2.3.1. Ο οδηγός συνέντευξης.....	30
2.3.2. Η αιτιολόγηση των θεματικών ενοτήτων.....	35
2.4. Η διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας.....	43

Κεφάλαιο τρίτο Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας	45
3.1. Ο οδηγός αξιολόγησης των ποιοτικών συνεντεύξεων.....	45
3.2. Προς μια τυποποίηση: Τρεις παραδειγματικές περιπτώσεις.....	48
3.2.1. Ο δικτυωμένος.....	48
3.2.2. Ο διστακτικός με ιδεολογικό υπόβαθρο.....	57
3.2.3. Ο κρατών απόσταση ασφαλείας.....	64
3.3. Σύγκριση των τυποποιημένων ομάδων.....	70
Κεφάλαιο τέταρτο Σύγκριση των τύπων και συζήτηση.....	79
Πηγές-Βιβλιογραφία.....	83

Τόμος Β

Παράρτημα.....	250 σελ.
----------------	----------

Περίληψη

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν οι άνθρωποι τις συνυπάρχουσες συνθήκες της κοινωνίας των δικτύων καθώς και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Για την επίτευξη αυτού του στόχου πραγματοποιήθηκε μια εμπειρική έρευνα, με χρήση ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας προέκυψαν τρεις τυποποιημένες ομάδες, «Ο δικτυωμένος», «Ο διστακτικός με ιδεολογικό υπόβαθρο» και «Ο κρατών απόσταση ασφαλείας». Από τη σύγκριση των ομάδων μεταξύ τους αποκαλύπτεται πως υπάρχει μια σχέση μεταξύ των χρήσεων των ψηφιακών μέσων και των σχετικών αντιλήψεων από τη μια μεριά και των στάσεων και απόψεων που αφορούν την παγκόσμια διασύνδεση και τη λειτουργία της δημοκρατίας σήμερα από την άλλη.

Λέξεις-κλειδιά: Κοινωνία των δικτύων, ψηφιακά μέσα, παγκοσμιοποίηση, δημοκρατία, συμμετοχή στα κοινά

Abstract

The aim of this thesis is to examine the way people experience the coexisting conditions of representative democracy and network society. To achieve this goal, empirical research was conducted, using semi-structured interviews. The analysis of the results of the research produced three standardized groups, "the networked", "the hesitant with an ideological background" and "the safety distance holder". By comparing the groups with each other, it is revealed that there is a connection between people's relationships and perceptions of digital media with the attitudes and views they hold about the global interconnection and the functioning of democracy today.

Keywords: *Network society, digital media, globalization, democracy, civic engagement*

Εισαγωγή

Διανύουμε μια περίοδο κατά την οποία έχουν συντελεστεί και συνεχίζουν να συντελούνται τεράστιας σημασίας παγκόσμιες δομικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές αφορούν σχεδόν όλους τους τομείς κοινωνικής δραστηριότητας που γνωρίζουμε, για να αναφερθώ στους κύριους τρεις που θα μας απασχολήσουν στην παρούσα εργασία, την οικονομία, την επικοινωνία και τη σχέση του πολίτη με το κράτος και τη δημοκρατία. Εκκινητική θέση της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι ότι οι δομικές αυτές αλλαγές, που βρίσκονται σε εξέλιξη και εντείνονται ολοένα και περισσότερο, έχουν προκύψει από την τεράστια ανάπτυξη και διεξόδωση, σε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής, των νέων Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ). Το παραπάνω φυσικά δεν πρέπει να κατανοείται ως μονόδρομη αιτιακή σχέση, ότι το ένα δηλαδή προκαλεί το άλλο, αλλά να ειπωθούν οι ΤΠΕ ως έκφραση της κοινωνίας, υλική υποστήριξη των νέων δραστηριοτήτων της και ταυτόχρονα φορέας αλληλόδρασης και περαιτέρω αλλαγής. Όπως γράφει ο M. Castells (2005:3): «Η τεχνολογία είναι κοινωνία..»

Η παραπάνω θέση υποστηρίζεται σθεναρά από πλήθος αναπτυγμένων θεωριών και εμπειρικών ερευνών, οι περισσότερες από τις οποίες όχι μόνο εντοπίζουν και περιγράφουν τα βασικά χαρακτηριστικά της εποχής, αλλά υποστηρίζουν το πέρασμα σε έναν νέο τύπο κοινωνίας, διάδοχο της βιομηχανικής εποχής, με νέες αξίες, συμπεριφορές και κοσμοθεωρία. Ένας από τους πρώτους στοχαστές που διέγνωσαν αυτές τις αλλαγές και ισχυρίστηκαν πως έχει πλήρως αναδυθεί μαζί τους ένας νέος τύπος κοινωνίας ήταν ο Manuel Castells.

Όπως «...όλες οι απόπειρες ερμηνείας ιστορικο-κοινωνικών τάσεων που σχηματοποιούν νέους ανθρωπολογικούς τύπους, με τον προσδιορισμό “homo-” και συνοδεύονται από αντίστοιχες σχηματοποιήσεις του κοινωνικού κόσμου υπό τη μορφή “κοινωνία του...” » (Κουζέλης 2006:86), το όνομα που έδωσε ο ίδιος ο M. Castells στο σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών αναμορφώσεων ήταν «κοινωνία των δικτύων». Το περιεχόμενο του όρου συνδέεται πρωτίστως με την εμφάνιση «...ενός νέου τεχνολογικού παραδείγματος με βάση τις ΤΠΕ που διαμορφώθηκαν τη δεκαετία του 1970...» (2005:3) και εξαπλώθηκαν παγκόσμια, αν και ανισομερώς, την ανάδυση μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης που βασίζεται στα δίκτυα (η οποία στηρίζεται στις ΤΠΕ και γίνεται δυνατή χάρη στην ύπαρξή τους) και τον παγκόσμιο χαρακτήρα της κοινωνίας αυτής.

Το εύρος, το βάθος και η ένταση των διασυνδέσεων που έχουν πραγματοποιηθεί σε πλήθος ανθρώπινων δραστηριοτήτων είναι τέτοιο που δικαιολογεί ορισμένες φορές και τη χρήση του όρου «παγκοσμιοποίηση» για να περιγραφούν οι ίδιες αυτές διαδικασίες που συνθέτουν την κοινωνία των δικτύων. Μερικοί δημοφιλείς, ανταγωνιστικοί, όροι που έχουν κατά καιρούς προκύψει για την περιγραφή των μετασχηματισμών αυτών είναι επίσης η «κοινωνία της γνώσης» και η «κοινωνία της πληροφορίας» του D. Bell. Όπως αναφέρει πάντως ο συγγραφέας του «Γαλαξία του

διαδικτύου» (Castells 2005), οι όροι αυτοί αν και διορατικοί ως προς τον κεντρικό ρόλο της γνώσης και της πληροφορίας στην εποχή μας, παραγνωρίζουν πως αυτοί οι παράγοντες πάντοτε έπαιζαν κάποιο ρόλο στο κοινωνικό γίγνεσθαι και περιχαρακώνονται στην ανάλυση μόνο της οικονομίας. Αντίθετα, η δικτύωση που βασίζεται στην μικροηλεκτρονική τεχνολογία είναι μια πρωτόγνωρη για την ανθρωπότητα εξέλιξη, η οποία αφορά πολλές πλευρές της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Ο M. Castells (2005) διακρίνει τέσσερις σημαντικές όψεις που συγκροτούν την «κοινωνία των δικτύων»:

1. Τη δικτυωμένη οικονομία
2. Τον μετασχηματισμό της επικοινωνίας, που περιλαμβάνει τα μέσα
3. Τον μετασχηματισμό των πολιτικών θεσμών, ιδιαίτερα του κράτους
4. Τον μετασχηματισμό της πολιτικής διαδικασίας σε συνθήκες δυνητικότητας

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, αποδεχόμαστε πως ζούμε πράγματι στην κοινωνία που περιγράφει ο M. Castells. Επίσης υιοθετείται ο ορισμός «κοινωνία των δικτύων» ως πλαισίωση των σύγχρονων μετασχηματισμών.

Υπό το φως όλων των παραπάνω παραδοχών, γεννιέται όμως ένας προβληματισμός. Ενώ οι κοινωνίες μας αλλάζουν θεμελιακά, στα πρότυπα της κοινωνίας των δικτύων, οι άνθρωποι φαίνεται να δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στον νέο περιβάλλοντα κόσμο. Η φύση της δυσκολίας αυτής εδράζεται σε αυτό που έχουν περιγράψει στοχαστές όπως ο Ulrich Beck (1992) ως «κοινωνίες του ρίσκου» και ο Zygmunt Bauman (2000) ως «ρευστό μοντερνισμό», «ρευστούς καιρούς» και «ρευστούς φόβους». Ο T.L. Friedman (2000) περιγράφει το εν λόγω πρόβλημα ως την ένταση που δημιουργείται στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον μεταξύ του «Lexus και της ελιάς», ή τουλάχιστον της έντασης μεταξύ των συμβολισμών που αυτά τα δύο συνεπάγονται. Όπως γράφει ο αμερικανός δημοσιογράφος, ο σύγχρονος κόσμος έχει φτάσει στο σημείο να κατασκευάζεται εξολοκλήρου από ρομπότ ένα αυτοκίνητο όπως το Lexus, χωρίς σχεδόν καμία ανθρώπινη παρέμβαση, ενώ παράλληλα μαίνονται διαμάχες για τον έλεγχο των λιόδεντρων στην έκταση ολόκληρου του πλανήτη. Σε επίπεδο συμβολισμού το πολυτελές αυτό αυτοκίνητο που κατασκευάζεται με τον πλέον αυτοματοποιημένο τρόπο, συμβολίζει την πανάρχαια τάση του ανθρώπου για επιβίωση, βελτίωση, καινοτομία και ευημερία. Από την άλλη όμως οι ελιές αντιπροσωπεύουν τις ρίζες μας, δηλώνουν ότι ανήκουμε κάπου και μας προσφέρουν τη ζεστασιά του συλλογικού, του οικείου και της ασφάλειας (Friedman 2000:70).

Επέκεινα από αυτόν τον προβληματισμό βρίσκεται η σκέψη ότι η εποχή μας χαρακτηρίζεται από μια υποβάθμιση της ίδιας της δημοκρατίας.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία όπως την γνωρίζουμε σήμερα, προϊόν της νεωτερικότητας και της βιομηχανικής εποχής, ήταν συνδεδεμένη με ορισμένα

φαινόμενα τα οποία αλλάζουν ριζικά. Στο σημείο αυτό θα σταθούμε τουλάχιστον στη σχέση με τον τόπο και τον χρόνο. Ο Μ. Heidegger έλεγε ότι «...η λέξη human (άνθρωπος) προέρχεται από τη λατινική λέξη humus, που σημαίνει έδαφος.» (Αναφορά στο Rifkin 2000: 243) Η εμπέδωση της ίδιας μας της ύπαρξης ήταν συνυφασμένη με την εδαφικότητα. Σταθερά η ένταξη των μέσων, από το τηλέφωνο, την τηλεόραση και σήμερα τα ψηφιακά μέσα και το διαδίκτυο, μεταβάλλουν τις αντιλήψεις για τον κόσμο, τον τόπο, τον χρόνο, την εγγύτητα. Το ερώτημα που μένει να απαντηθεί εν καιρό είναι εάν «...μπορεί η ενσωμάτωσή μας σε δίκτυα να αποτελέσει ένα επαρκές και με νόημα υποκατάστατο της αίσθησης ριζώματος σε έναν τόπο.» (Rifkin 2000:47) Ιδιαίτερα όμως σε ότι αφορά τη δημοκρατία, θα πρέπει να εξεταστεί κατά πόσο μπορεί να συνεχίσει να νοείται στο πλαίσιο του τοπικού έθνους κράτους, ενώ η ζωή έχει προ πολλού ενταχθεί σε αόρατα δίκτυα.

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρεί να συζητήσει και να ερευνήσει εμπειρικά τους τρόπους με τους οποίους πραγματώνεται η καθημερινότητα στην κοινωνία των δικτύων και πώς κατανοείται και προσεγγίζεται από τους πολίτες η παγκόσμια διασύνδεση, ιδιαίτερα σε σχέση με το πόσο πιστεύουν ότι είναι αποδοτική η δημοκρατία στο πλαίσιο αυτής. Για αυτόν τον σκοπό πραγματοποιήθηκε μια ποιοτική έρευνα, ημι-δομημένων συνεντεύξεων.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο καταγράφονται οι κύριοι μετασχηματισμοί που συναποτελούν το φαινόμενο της κοινωνίας των δικτύων, οι οποίοι αφορούν τους τομείς της οικονομίας, της επικοινωνίας και της σχέσης του πολίτη με το κράτος. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναπτύσσονται τα ερευνητικά ερωτήματα, η μεθοδολογία της έρευνας και ο οδηγός συνέντευξης, καθώς και η αιτιολόγησή του. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας. Από το ποιοτικό υλικό και την ανάλυση προέκυψαν τρεις τυποποιημένες ομάδες: «Ο δικτυωμένος», «Ο διστακτικός με ιδεολογικό υπόβαθρο» και «Ο κρατών απόσταση ασφαλείας». Τέλος, στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας πραγματοποιείται μια αναλυτική σύγκριση των τριών τύπων με σκοπό τη μεταξύ τους συσχέτιση όσον αφορά τις αντιλήψεις γύρω από τα ψηφιακά μέσα, τις στάσεις και τις απόψεις σχετικά με τις κοινωνικές δραστηριότητες και τις πεποιθήσεις που αφορούν την παγκόσμια διασύνδεση και τη λειτουργία της δημοκρατίας.

Κεφάλαιο πρώτο

Η κοινωνία των δικτύων

1.1. Η οικονομία στην κοινωνία των δικτύων

1.1.1. Το τέλος μιας εποχής

Σχεδόν εδώ και έναν αιώνα γινόμαστε μάρτυρες εκτεταμένων και γρήγορων αλλαγών, μεταξύ άλλων τομέων της ανθρώπινης δραστηριότητας, σε αυτόν της οικονομίας. Οι εν λόγω αλλαγές αφορούν τους τρόπους παραγωγής και οργάνωσης της οικονομίας, αλλά και πλήθος μετασχηματισμών στη φύση της ανθρώπινης εργασίας. Υποστηρίζεται δε πως οι αλλαγές αυτές επιφέρουν τέτοια μετάλλαξη στη συγκρότηση της οικονομίας που «σηματοδοτούν το τέλος της παλαιάς μεταποιητικής βιομηχανικής οικονομίας και την ανάδυση μιας πολύ διαφορετικής οικονομικής τάξης πραγμάτων» (Allen 2010: 249).

Σπέρματα επίγνωσης αυτού του μετασχηματισμού βρίσκονται ήδη στη δεκαετία του 1970 όταν εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια πλεύσης προς μια διαφορετική από την τότε καθεστηκυία πορεία. Για να είμαστε ακριβείς πρέπει να τονίσουμε πως δεν αποδέχονται όλοι όσοι ασχολούνται με το θέμα αυτό τις ίδιες αφηγηματικές γραμμές ούτε μοιράζονται τα ίδια συμπεράσματα. Άλλοι υποστηρίζουν ότι έχει ήδη επέλθει ρήξη με το βιομηχανικό παρελθόν και τα φαινόμενα βεβαιώνουν τη γέννηση μια νέας μορφής οικονομίας, άλλοι θεωρούν πως βρισκόμαστε εν μέσω μεταβατικής περιόδου που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, ενώ άλλοι, εκκινώντας από νέο-μαρξιστικές καταβολές, βλέπουν την ανάδυση ενός ολοκληρωτικού καπιταλισμού (Παπακωνσταντίνου 2008). Στην εργασία αυτή υιοθετείται η θέση ότι οι μετασχηματισμοί που καταγράφονται δικαιολογούν ισχυρισμούς τουλάχιστον αλλαγής κατεύθυνσης της οικονομίας αν όχι μιας εντελώς νέας δυναμικής και αυτοί οι ίδιοι προκαλούν σημαντικές αλλαγές στον τρόπο που βιώνουν οι άνθρωποι την πραγματικότητα σήμερα, τόσο ως εργαζόμενοι όσο και ως καταναλωτές.

Για να δικαιολογήσουμε τον τίτλο του παρόντος υποκεφαλαίου και πριν μιλήσουμε για τη φύση της νέας οικονομίας, επιτακτικό είναι να αναφερθούμε στα στοιχεία που έχουν χάσει τη σημασία που είχαν κάποτε. Η νέα εποχή υπονόμωσε σημαντικά καταρχήν τη βαριά βιομηχανία, τη μεταποίηση και τη μαζική παραγωγή που αποτελούσαν ζωτικά όργανα της παλιάς οικονομίας. Τα εργοστάσια με τα επιβλητικά τους κτίρια και μηχανήματα, οι μάζες των εργατών τους, σταδιακά αποχωρούν από το προσκήνιο, τουλάχιστον στις δυτικές χώρες της κλασικής βιομηχανίας. Το φυσικό κεφάλαιο, άρα η υλικότητα και η σημασία του τόπου στον οποίο βρίσκεται αυτό, αποτελεί πλέον βάρος αντί πλεονεκτήματος και γίνεται όλο και «πιο περιθωριακό ως προς τη συντελούμενη οικονομική διαδικασία.» (Rifkin 2001:18)

Στη νέα οικονομία καθοδηγητική δύναμη αποτελεί το πνευματικό κεφάλαιο και τη θέση των εκροών μεταποίησης παίρνουν λιγότερο υλικές μορφές αγαθών. Οι ιδέες, οι έννοιες και οι εικόνες είναι τα εμπορεύματα της εποχής (Rifkin 2001). Σε συνέχεια των παραπάνω, παρατηρείται μια ευρύτερη στροφή της οικονομίας προς τις υπηρεσίες (Allen 2010) ή όπως γράφει ο Rifkin (2001) προς την «πώληση εμπειριών». Οι αγορές αντικαθίστανται από τα δίκτυα (Allen 2010, Castells 2005) και ως εκ τούτου ενδυναμώνεται μια αλληλοσυνδεόμενη οικονομία παγκόσμιου εύρους με έντονες τάσεις αποκέντρωσης. Δύσκολα αρνείται κανείς την ύπαρξη μιας πραγματικά παγκοσμιοποιημένης οικονομίας σήμερα, με την «ενδυνάμωση και εμβάθυνση των οικονομικών διασυνδέσεων ανά την υφήλιο» (Steger 2006:43), με τις πλείστες όσες ευκαιρίες προσφέρει αυτή η εξέλιξη αλλά και με τις όποιες ανισορροπίες αναπόφευκτα επιφέρει. Παράλληλα, φαίνεται πως η ιδιοκτησία χάνει τη σημασία που είχε κάποτε, με την αυξανόμενη στροφή προς τη δικαιιοχρησία (franchising), την εννοικίαση και την πρόσβαση, αντί της ιδιοκτησίας.

Όπως υποστηρίζει πάντως ο M. Castells, μιλάμε για μια νέα μορφή οικονομίας πρωτίστως λόγω αλλαγής στην οργάνωση, που γίνεται δικτυακή, και επειδή η δυναμική της εποχής έγκειται στην επεξεργασία γνώσης και πληροφορίας και όχι τόσο στην άνοδο καθεαυτήν του τομέα των υπηρεσιών ή τη μείωση της μεταποίησης, η οποία υπογραμμίζει ότι δεν έχει εξαφανιστεί (Αναφορά στον Allen 2010).

Στο κέντρο όλων των παραπάνω τοποθετούνται οι σύγχρονες τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας, οι οποίες καθιστούν δυνατό τον νέο τρόπο του επιχειρείν και γύρω από τις οποίες οργανώνεται η νέα οικονομία. Η οικονομία σήμερα αποκτά μορφή και περιεχόμενο όλο και περισσότερο σε υπερεθνικά δικτυωμένα γραφεία και ψηφιακές εταιρείες. Εν τω μεταξύ, όπως γράφει ο J. Rifkin (2001), αυτό που σήμερα αποκαλύπτει το concept μιας εταιρείας και στη συνέχεια εγκαθιστά το αντίστοιχο project είναι η ροή ηλεκτρονικών δεδομένων. Πριν μερικά χρόνια για να ακούσεις μουσική, απευθυνόσουν στο δισκάδικο της γειτονιάς σου, ένα κτίριο δηλαδή, στη συμβολή κάποιων οδών. Σήμερα η επιχείρηση που σου προσφέρει μουσική, όπως το Spotify, αποτελείται από χιλιάδες συνδυασμούς του 0 και του 1.

Για ακόμη μια φορά ο συγγραφέας του «Γαλαξία του διαδικτύου» (2005) εύγλωττα περιγράφει την οικονομική διάσταση της κοινωνίας των δικτύων, δίνοντας σημασία στις τρεις θεμελιώδεις οικονομικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα:

«Παραγωγή και διάδοση ψηφιακών τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας, μετασηματισμός της εργασίας με την ανάπτυξη της μορφωμένης εργασίας, που είναι ικανή να καινοτομεί και να προσαρμόζεται σε μια συνεχώς μεταβαλλόμενη παγκόσμια και τοπική οικονομία, και διάδοση μιας μορφής οργάνωσης γύρω από τη δικτύωση.» (Castells 2005: 8)

Οι ορισμοί και οι ονομασίες στους οποίους αποκρυσταλλώνονται οι παραπάνω εξελίξεις ποικίλουν ανάλογα με την οπτική από την οποία κανείς τις προσεγγίζει. Για παράδειγμα οι Daniel Bell και Alain Touraine υιοθέτησαν τους ορισμούς «μεταβιομηχανισμός» και «μεταβιομηχανική κοινωνία» (Allen 2010). Ενώ άλλες

συζητήσεις οι οποίες επιχειρούσαν την ίδια εποχή να καταγράψουν τι αντικατέστησε τη μαζική παραγωγή της βιομηχανικής εποχής του φορντισμού, εκφρασμένες κυρίως από μέλη που ανήκουν στην Παρισινή Σχολή της Ρύθμισης, υιοθέτησαν τους όρους «νεοφορντισμού» και «μεταφορντισμού». Ο πρώτος όρος διατυπώνει μια ανανέωση του φορντισμού και επικεντρώνεται στην αυξημένη αυτοματοποίηση στον χώρο εργασίας και στις παγκόσμιες μεταβολές στην οργάνωση της παραγωγής, δηλαδή την αποκέντρωση (Allen 2010: 276). Ο δεύτερος δηλώνει μια κίνηση πέρα από τον φορντισμό και αναγνωρίζει τη θετική πλευρά των τεχνολογιών στην οικονομία όπως το λιγότερο ιεραρχικό περιβάλλον εργασίας και τις ευκαιρίες επανακατάρτισης των εργαζόμενων σε νέες δεξιότητες (Allen 2010: 279).

1.1.2. Γνώση – Πληροφορία – Ιδιοκτησία

Η συζήτηση για τη φύση, την έκταση και τη σημασία των σύγχρονων οικονομικών μετασχηματισμών είναι αστείρευτη. Θα ήταν όμως αδιανόητο να μην αναφερθούμε στη σημασία της γνώσης και της πληροφορίας στη νέα παραγωγή, που αποτελούν τη νέα πηγή παραγωγής πλούτου. «Οι πληροφορίες και οι γνώσεις συγκαταλέγονται στο εξής μεταξύ των θεμελιακών οικονομικών αγαθών» (Levy 1999: 72). Εννοείται ότι η προσβασιμότητα στα νέα αυτά αγαθά αποτελεί με τη σειρά της ένα αυτοτελές αγαθό.

Για τον D. Bell, η «κοινωνία της πληροφορίας», πρόσφατη μετεξέλιξη του μεταβιομηχανισμού, συνίσταται σε δύο πράγματα (Allen 2010). Αφενός αντικατάσταση της παραγωγικής εργασίας από τη γνώση ως πηγής αξίας που αποδίδει κέρδος, αφετέρου την εμπορευματοποίηση της ίδιας της πληροφορίας, για την επίτευξη κέρδους. Την ίδια θέση υποστηρίζει και ο J.F. Lyotard, λέγοντας πως η γνώση έχει καταστεί παραγωγική δύναμη και έχει η ίδια μετατραπεί σε εμπόρευμα (Αναφορά στον Allen 2010) .

Ο M. Castells (2005) γράφει πως η γνώση ήταν πάντα απαραίτητη, θέση με την οποία συμφωνεί και ο P. Levy (1999). Εκείνο που έχει αλλάξει είναι η σχέση με τη γνώση, που είναι ριζικά διαφορετική. «Αυτό που είναι σημαντικό στον πληροφοριακό τρόπο ανάπτυξης είναι η δράση της γνώσης πάνω στην ίδια τη γνώση, ως κύρια πηγή παραγωγικότητας» αναφέρει ο P. Levy (1999: 72).

Μια από τις πιο ριζοσπαστικές αλλαγές που φέρνει η ανάδειξη της πληροφορίας και της γνώσης, σε κεντρικούς μοχλούς της οικονομίας είναι ο υποβιβασμός του θεσμού της ιδιοκτησίας. Ένας θεσμός ο οποίος οδήγησε σε ιδεολογικές μάχες, επαναστάσεις και πολέμους και υπήρξε, και ενδεχομένως συνεχίζει προς το παρόν να είναι, αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης ύπαρξης, αντικαθίσταται σταδιακά από τον θεσμό της πρόσβασης. Η παρακαταθήκη του John Locke, του φυσικού ανθρώπινου δικαιώματος στην ιδιοκτησία, που υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι της αυτοκατανόησης του δυτικού ανθρώπινου υποκειμένου στη διάρκεια της νεωτερικότητας, παραγκωνίζεται σταδιακά από μια άλλη αντίληψη για την ανθρώπινη φύση (Rifkin 2001: 21) η οποία σχετίζεται με το καθεστώς πρόσβασης

σε αγαθά και όχι με την κατοχή τους. Τούτη η στροφή είναι απόλυτα δικαιολογημένη καθόσον τα εμπορεύματα αξίας δεν είναι πια καταρχήν υλικά, αλλά συνίστανται σε έννοιες, ιδέες, και εικόνες, δηλαδή όχι πράγματα. Μια διευκρίνιση εδώ είναι απαραίτητη. Τα υλικά πράγματα δεν παύουν να υπάρχουν, ίσως μόνον όχι στον ίδιο βαθμό που υπήρχαν πριν, πάντως όπως γράφει και ο Rifkin (2001) «η φυσική ενσάρκωση των ιδεών και των εικόνων αποτελεί όλο και περισσότερο δευτερεύον στοιχείο της οικονομικής διαδικασίας. Συνεχίζει κανείς να αγοράζει ένα ζευγάρι παπούτσια από τη νέα σεζόν της Nike, αλλά εκείνο το οποίο αγοράζει είναι λιγότερο ένα ζευγάρι παπούτσια και περισσότερο ένα σύμβολο, του να είσαι αθλητικός, ενεργητικός και ακόλουθος της μόδας.

Οι αγορές αντικαθίστανται από τα δίκτυα και η ιδιοκτησία από την πρόσβαση. Αρκεί να συνοψίσει κανείς μερικές εξελίξεις στην οικονομία για να προσεγγίσει την αλλαγή αυτή. Το κεφάλαιο αποσπάται από τη φυσική του μορφή, τις υποδομές, τα μηχανήματα, τα εργαλεία. Η σημασία του άυλου και πνευματικού κεφαλαίου είναι καίρια. Οι εταιρείες απογυμνώνονται από τα φυσικά περιουσιακά τους στοιχεία και συνδέονται με πολύπλοκα δίκτυα προμηθευτών. Σε ένα περιβάλλον το οποίο απαιτεί ευελιξία και ταχύτητα η ιδιοκτησία αποτελεί πρόβλημα και όχι πλεονέκτημα.

Σε μια τέτοια εποχή επίσης οι όροι «δικό μου» και «δικό σου» χάνουν τη σημασία που είχαν κάποτε. Αναλογιστείτε για ένα λεπτό αν η σελίδα που διατηρείτε στο Facebook σας ανήκει με τον ίδιο τρόπο που σας ανήκει το τραπεζάκι που αγοράσατε πέρυσι και κοσμεί το σαλόνι σας σήμερα, και θα καταλάβετε αμέσως τη διαφορά.

Μια ακόμη κοντινή προσέγγιση είναι αυτή του P. Levy, ο οποίος συνέλαβε την ιδέα «της κατανάλωσης που δεν καταστρέφει και της ιδιοποίησης που δεν αποκλείει» (1999: 71) ως λογικής που διέπει τη γνώση και την πληροφορία. Η λογική της οικονομίας που γνωρίζαμε προϋπέθετε αφενός τη σπάνη των αγαθών αφετέρου το γεγονός ότι ήταν αναλώσιμα. Όταν χρησιμοποιούσε κανείς κάτι, αυτό καταστρεφόταν με αποτέλεσμα να το στερούνται άλλοι πιθανοί χρήστες ή τουλάχιστον να μην είναι δυνατή η επαναχρησιμοποίηση του με άλλο τρόπο. Εάν αποφασίζω να φτιάξω από ένα κιλό γυαλί μερικά ποτήρια αυτό σημαίνει ότι δεν μπορώ να φτιάξω βάζα. Με την πληροφορία τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά, λόγω του δυνητικού της χαρακτήρα. Όπως γράφει ο P. Levy (1999) η μετάδοση μιας πληροφορίας δεν συνεπάγεται ότι εκείνος που την κατέχει τη χάνει, ενώ η πολλαπλή χρήση της δεν την καταστρέφει, απλά την ενεργοποιεί. Με τα λόγια του συγγραφέα «Η ενεργοποίηση είναι μια εφευρετική παραγωγή, μια πράξη δημιουργίας» (Levy 1999:23), η πληροφορία ως πηγή πλούτου δεν ανοίγει αλλά «είναι» ένα πεδίο δυνατοτήτων.

1.1.3. Σε αέναη επιτάχυνση

Ο P.A.Taguieff στο βιβλίο του για την παγκοσμιοποίηση αναφέρει ότι ζούμε σε μια «πλανητική τροχαδιστική κοινωνία», χαρακτηριστικό της οποίας είναι η «αέναη κίνηση προς τα εμπρός με διαρκώς μεγαλύτερη επιτάχυνση» (2002: 17). Σε αυτό έρχεται να προσθέσει και ο J. Rifkin (2001) πως η δικτυακή οικονομία οδηγεί και οδηγείται από μια δραματική επιτάχυνση της τεχνολογικής καινοτομίας και τον ολοένα μειούμενο κύκλο ζωής των προϊόντων.

Η επιτάχυνση αυτή έχει δημιουργήσει την ανάγκη μιας νέας σχέσης του δικτυωμένου παραγωγού και του δικτυωμένου εργαζόμενου με τον χρόνο, που δεν κατανέμεται πια με δικαιώματα ωραρίου, τοπικότητας και ιδιωτικότητας. Ο χρόνος εργασίας, ο τόπος εργασίας και ο χρόνος ψυχαγωγίας συμπλέκονται αξεδιάλυτα ώστε οι έννοιες αυτές να μη σημαίνουν ότι σήμαιναν στη νεωτερικότητα. Αντίστοιχα η ταχύτητα της κάθε εθνικής οικονομίας τοποθετείται στο κέντρο του ανταγωνισμού.

1.1.4. Εργασία και δυνητικοποίηση

Ο λόγος που μας απασχόλησαν τα παραπάνω θέματα είναι επειδή, όπως τονίζει και ο Rifkin, «...οι μετατοπίσεις από τη γεωγραφία στον κυβερνοχώρο, από τον βιομηχανικό στον πολιτισμικό καπιταλισμό και από την ιδιοκτησία στην πρόσβαση οδηγούν αναγκαστικά σε μια συνολική αναθεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου.» (2001:35) Πριν από όλα όμως πρέπει να δούμε πως επηρεάζεται από τις συνθήκες παραγωγής, το εργαζόμενο υποκείμενο.

Ο παραγκωνισμός της μεταποίησης από κοινού με τις συνθήκες που περιγράφηκαν παραπάνω οδηγούν σε μεγάλες αλλαγές στο είδος και τη δομή της απασχόλησης (Allen 2010). Καταρχήν υπάρχει σήμερα αυξανόμενη ανάγκη για μη χειρώνακτες, εξειδικευμένους εργαζόμενους που μετασχηματίζουν γνώση και όχι ύλη. Η εργασία μοιάζει να γίνεται πιο δημιουργική και πνευματική, σχεδόν καλλιτεχνική, χωρίς αυτό να στερείται αρνητικής πλευράς. Ο Allen (2010) κάνει αναφορά στις ανησυχίες του D. Bell και του A. Gorz για τις αυξανόμενες κοινωνικές ανισότητες που δημιουργούνται λόγω του νέου τρόπου παραγωγής και τη διαίρεση της κοινωνίας σε μορφωμένους επαγγελματίες από τη μία και άνεργους ή «υπηρέτες» από την άλλη.

Ο P. Levy εξηγεί πως ο σημερινός εργαζόμενος δεν πουλά πλέον την εργατική του δύναμη αλλά την ικανότητά του (1999: 79). Σύμφωνα με τα πρότυπα ευελιξίας και προσαρμοστικότητας της οικονομίας ο εργαζόμενος πουλάει ολοένα περισσότερο την «ετοιμότητα να μαθαίνει και να καινοτομεί», ενώ «η ομοιόμορφη ώρα του ρολογιού δεν είναι πια κατάλληλη μονάδα για τη μέτρηση της εργασίας» (Levy 1999:79). Η δεξιότητα δεν μετριέται με εργατοώρες. Ο άνθρωπος καλείται επίσης σήμερα να αλλάξει επάγγελμα πολλές φορές στη διάρκεια της ζωής του, να επανεκπαιδευτεί και να ανανεώσει όσα γνωρίζει εντός του ίδιου επαγγέλματος. Η δια βίου μάθηση είναι ένα μικρό δείγμα. Υπάρχει συνεχής απαίτηση για ευελιξία στην απασχόληση, για κινητικότητα της εργασίας και για συνεχή επανεκπαίδευση του εργατικού δυναμικού (Castells 2005). Η εποχή της μονιμότητας έχει παρέλθει. Ζούμε στην εποχή της

κίνησης και οι νόρμες που επιβάλλει η παγκοσμιοποίηση ηχούν σαν σύνθημα «πιο γρήγορα, πιο αποτελεσματικά, πιο ευέλικτα, πιο αποδοτικά» (Taguieff 2002: 15).

Μια άλλη πτυχή του παρελθόντος που επίσης έχει παρέλθει είναι η διάκριση των ορίων, ιδιαίτερα μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, χαρακτηριστική διαίρεση του περιβάλλοντος της νεωτερικότητας. Όπως αναλύει ο P. Levy, βιώνουμε σε πολλά επίπεδα το «φαινόμενο Moebius», ένα συνεχές πέρασμα από το εσωτερικό στο εξωτερικό και από το εξωτερικό στο εσωτερικό, δομικό χαρακτηριστικό της δυνητικοποίησης (1999: 33). «Οι τόποι και οι χρόνοι αναμειγνύονται» (Levy 1999: 33). Όταν εργάζεται κανείς από το σπίτι στον υπολογιστή του, δεν είναι σαφές πια αν βρίσκεται στο σπίτι ή στο γραφείο.

Χωρίς την πρόθεση να διολισθήσει η συζήτηση σε δυστοπικές προβλέψεις, ένα χαρακτηριστικό το οποίο δεν μπορεί να παραληφθεί είναι εκείνο που αφορά την αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από τη νέα τεχνολογία. Η αυξανόμενη ψηφιοποίηση και αυτοματοποίηση αναγκαστικά οδηγεί στην εξαφάνιση ορισμένων επαγγελματιών ή την αντικατάσταση των εργαζόμενων από μηχανήματα. Μεταξύ των αισιόδοξων για την δυνητική οικονομία του μέλλοντος ο P. Levy προβλέπει αύξηση αποτελεσματικότητας με όρους συνεξέλιξης ανθρώπου μηχανής, στις κοινωνίες που επενδύουν στην συνεργασία των δύο. Ο T.L. Friedman από την άλλη αναγνώσκει σε αυτό το σύστημα «έναν ιδανικό χώρο για καινοτομίες και δύσκολο για διαβίωση» καθώς οι άνθρωποι προτιμούν να έχουν στη ζωή τους έναν βαθμό ασφάλειας για το μέλλον παρά ένα μέλλον σχεδόν συνεχούς αβεβαιότητας. Ακόμα πιο επικριτικός στη νέα κατάσταση, ο P.A. Taguieff (2002: 43) γράφει για έναν «άπατρι μπουρζουά της πλανητικής αγοράς» που διαπνέεται από τις αξίες του εμπορευματικού ωφελιμισμού, τη νόρμα της προσαρμογής στη σύγχρονη τεχνολογική αλλαγή και το κέλευσμα της απόσπασης από κάθε συγκεκριμένο τόπο, ακολουθώντας το μοντέλο της επιχείρησης που βρίσκεται παντού και πουθενά και είναι εγγενώς μεταθέσιμη».

Όλα όσα αναλύθηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, αφορούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τη μεταβολή της σχέσης της κοινωνίας συνολικά και του καθένα ατομικά με τις έννοιες της ύλης, του χρόνου και του τόπου. Η ευρεία διασύνδεση ομογενοποιεί την αίσθηση του χρόνου και του χώρου. Η νέα παραγωγή φέρνει την απόσπαση από την ύλη και τον τόπο. Ενώ οι συνθήκες της νέας εργασίας ενσωματώνοντας όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, διαμορφώνουν ένα διαφορετικό εργασιακό περιβάλλον και έναν αλλαγμένο εργαζόμενο.

1.2. Η διαμεσολαβημένη καθημερινότητα

Στο προηγούμενο κεφάλαιο συζητήθηκε το σύνολο των αλλαγών στην οικονομία και την εργασία, που επήλθε με την εμφάνιση των ψηφιακών μέσων. Στο κεφάλαιο αυτό αναφερόμαστε στη σημασία των ψηφιακών μέσων σε δύο ακόμη όψεις της ανθρώπινης εμπειρίας, οι οποίες αφορούν το καθημερινό σχετίζεσθε των πολιτών της κοινωνίας των δικτύων.

Καταρχήν, για κάποιον ο οποίος δεν είναι εξοικειωμένος με τις θεωρίες των μέσων, ενδεχομένως είναι δύσκολο να κατανοήσει γιατί αποδίδεται τόση σημασία σε αυτά. Για να διαυγάσουμε τη σημασία των μέσων στον σύγχρονο πολιτισμό είμαστε υποχρεωμένοι να αναφερθούμε σε μια θεμελιώδη διαφορά. Όπως γράφει ο N. Bolz, τα μέσα δεν είναι εργαλεία, «...δεν κάνει κανείς ότι θέλει με ένα μέσον όπως με ένα εργαλείο (κλωτσάει), ένα μέσον τροποποιεί αυτό που εννοούμε» (Bolz 2008:18). Η γνωστή ρήση του M. McLuhan «Το μέσο είναι το μήνυμα» αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά της προηγούμενης θέσης, καθώς εξέφραζε την άποψη πως «...το αληθινό μήνυμα των μέσων είναι εκείνο που αποκωδικοποιείται και καταναλώνεται σε βάθος και ασυνείδητα, δεν είναι το εμφανές περιεχόμενο αλλά το δεσμευτικό σχήμα της αποδιάρθρωσης του πραγματικού σε διαδοχικά και ισοδύναμα σημεία.» (Baudrillard 1991: 285)

Μιλώντας για παράδειγμα για το τυπωμένο βιβλίο, ο J. Baudrillard εξηγεί πως η εμφάνισή του υπήρξε μια αποφασιστική καμπή του πολιτισμού, όχι λόγω των περιεχομένων που μετέφερε, όσο χάρη στον «θεμελιώδη καταναγκασμό της συστηματοποίησης που ασκεί μέσα από την τεχνική ουσία του» (Baudrillard 1991:286). Ισχυρίζεται δηλαδή ότι πρόκειται για ένα τεχνικό μοντέλο που αλλάζει και καθρεφτίζει ταυτόχρονα τις σχέσεις, τις αισθήσεις και τα σχήματα αντίληψης, που αλλάζει τον τρόπο που δομείται κοινωνικά η επικοινωνία¹, θέση που έχει δεχθεί εντονότατη κριτική.

Παρακάτω αναφερόμαστε στην ευρύτερη σημασία των μέσων για την ενημέρωση και τη σημασία των μέσων στη δόμηση των κοινωνικών σχέσεων, με ιδιαίτερη σημασία να δίνεται στο διαδίκτυο.

1.2.1. Ενημέρωση

Τα μέσα ήταν πάντα κεντρικά στη ζωή των ανθρώπων. Ο W. Lippmann (Αναφορά στον Δεμερτζή) έλεγε πως ο κόσμος που πραγματεύονται οι άνθρωποι είναι απρόσιτος, αθέατος και αδιανόητος και χρειάζεται να τον πλάσουμε με την φαντασία μας. Αυτήν την ανάγκη επιτελούν ως επί το πλείστον τα μέσα ενημέρωσης και όχι οι άμεσες βιωματικές εμπειρίες. Πρόκειται για τη «μεσοποιημένη (mediatized) εμπειρία

---

¹ Ο Vilem Flusser γράφει: «Οι τεχνικές εικόνες δεν είναι καθρέφτες, είναι προβολείς. Προβάλουν σημασίες σε απατηλές επιφάνειες και αυτές οι προβολές πρέπει να καταστούν υποδείγματα βίου για τους αποδέκτες τους.» (Flusser 2008: 71)

των υποκειμένων» την εποχή της νεωτερικότητας (Δεμερτζής 2002:211) ή όπως αναφέρει ο Bolz «Ο κόσμος είναι όσα συμβαίνουν – και αυτό το μαθαίνει κανείς από τα μέσα» (Bolz 2008: 48). Φαίνεται δε ότι όσο περισσότερο εξελίσσονται τα media τόσο πιο πολύ τείνει να ισχύει αυτού του είδους η σχέση.

Ο μετασχηματισμός που λαμβάνει χώρα στις κοινωνίες μας αφορά την σταδιακή αποχώρησή μας από το «εδώ και τώρα» και την ένταξη των σχέσεων στο «κάπου στο πουθενά» (Levy), την απόσπαση από τους συγκεκριμένους τόπους και την ένταξη σε αφηρημένους χώρους. Ο A. Giddens (2001) έχει μιλήσει ήδη εκτενώς για τον μετασχηματισμό της οικειότητας και την αντικατάσταση των διαπροσωπικών σχέσεων με αφηρημένα συστήματα. Το σχήμα των αφηρημένων συστημάτων αφορά την αποσύνδεση μιας σχέσης «εδώ» και την επανασύνδεσή της «κάπου αλλού». Χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπορούσε να αποτελέσει η διαφορά των δύο μέσων ενημέρωσης, εφημερίδας και διαδικτύου. Η εφημερίδα είναι ένα μέσον συνδεδεμένο με την τοπική κοινότητα, τη συνέχεια, το συγκεκριμένο, το απτό. Το διαδίκτυο από την άλλη, σύμβολο κατακερματισμένου τοπίου, υπάρχει στο «πουθενά», δεν προσφέρει προσανατολισμό παρά μόνο σχεδόν αχαλίνωτη δυνατότητα προσωπικής επιλογής. Το πρόβλημα με την εξατομίκευση που προκύπτει από τη διαφορά των μέσων το θέτει εύγλωττα και πάλι ο N. Bolz «Μία από τις ουσιώδεις κοινωνικές λειτουργίες της κλασικής εφημερίδας ήταν, ως γνωστόν, να φέρνει τον αναγνώστη αντιμέτωπο με αποκλίνουσες γνώμες, να του προσφέρει θέματα και ιδέες που δεν επέλεξε ο ίδιος – δηλαδή πολιτισμό» (Bolz 2008: 43). Δεν είναι να αναρωτιέται κανείς πως το ένα μέσον συνδέθηκε με τη διάδοση της ιδεολογίας και τις ιδεολογικές ταυτίσεις (ίδιον της νεωτερικότητας) και το άλλο με το κολάζ αντιθέσεων που το χαρακτηρίζει (ύστερη νεωτερικότητα).

Η γραμματική του κάθε μέσου², μεταξύ εφημερίδας, τηλεόρασης, ραδιοφώνου και σήμερα του διαδικτύου, σύμφωνα με τους στοχαστές των μέσων συνδέεται με διαφορετικά μοντέλα επικοινωνίας. Η κύρια βέβαια διαφορά των τριών πρώτων είναι ότι συνδέονται με τη μαζική επικοινωνία, σε αντίθεση με το διαδίκτυο που είναι πολύ περισσότερο προσωποποιημένο. Ο M. Castells (2005) τοποθετεί στο κέντρο της κοινωνίας των δικτύων τον μετασχηματισμό αυτόν της επικοινωνίας, δηλαδή την εξέλιξη της επικοινωνίας τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε τοπικό επίπεδο και την ψηφιοποίηση της, που την έκανε πιο διαδραστική. Παράλληλα βέβαια παραδέχεται ότι αυτή η εξέλιξη συνδέεται ταυτόχρονα με τη γενίκευση και την εξατομίκευση, και από ένα μαζικό κοινό των MME οδηγούμαστε σε ένα κατακερματισμένο σύστημα πολυμέσων.

Σήμερα, πράγμα που ισχύει τόσο διεθνώς όσο και στη χώρα μας, οι άνθρωποι στρέφονται όλο και περισσότερο προς το διαδίκτυο για να λάβουν την ενημέρωσή τους (Διανέοσις 2016), αφήνοντας τα παραδοσιακά μέσα αρκετά πίσω. Πέρα από το προφανές δηλαδή, ότι η επιλογή του διαδικτύου αποτελεί συνθήκη της εποχής, είναι ενδιαφέρον να γνωρίσουμε εάν πρόκειται επίσης για την σύγχρονη απόρριψη της

---

² Εννοείται η λογική που διέπει το συγκεκριμένο μέσον ως μοντέλο, για παράδειγμα πόσο μονόδρομο ή αμφίδρομο είναι.

ιεραρχίας στην οποία αναφέρεται ο Iglehart (1999), απόλυτα συνεκτατή προς την ανάπτυξη οριζόντιων σχέσεων στην κοινωνία των δικτύων. Με άλλα λόγια, το πιθανότερο είναι η επιλογή του διαδικτύου να οφείλεται στις ίδιες τις αξίες της κοινωνίας των δικτύων, όπου η σχέση πομπού-δέκτη εγκαταλείπεται για περισσότερο προσωποποιημένες επιλογές.

Παράλληλα, σε όλες αυτές τις εξελίξεις δεν πρέπει να αγνοούμε την αναδυόμενη σημασία που διαδραματίζουν στην ενημέρωση τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media), ή όπως αναφέρεται σε αυτά ο J. Rifkin (2000), «οι φύλακες των πυλών» που ελέγχουν την πρόσβαση και την κυκλοφορία των πληροφοριών. Η βαθιά ενσωμάτωση των ψηφιακών μέσων στη σύγχρονη εποχή έχει φέρει την παραγνώριση του γεγονότος ότι η συγκρότηση του διαδικτύου σήμερα περνάει μέσα από εμπορικές σχέσεις, όπως ακριβώς συμβαίνει με τα ΜΜΕ. Για να έχουν πρόσβαση οι χρήστες του διαδικτύου σε αυτό, πρέπει να γίνουν συνδρομητές και προμηθευτές υπηρεσιών που προσφέρουν οι πάμπολλες εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον κυβερνοχώρο.

Στην εμπειρική έρευνα καταπιανόμαστε με τη θεματική της ενημέρωσης, συζητώντας ποια είναι τα μέσα που προτιμούν οι άνθρωποι για την ενημέρωσή τους και ποιες αξίες συνδέονται με αυτές τις επιλογές, όπως επίσης και με ποιους τρόπους πραγματεύονται την αναζήτηση αξιόπιστων ειδήσεων. Δευτερευόντως συζητάμε μαζί τους τι είδους περιεχόμενο αναζητούν, ώστε να διαπιστώσουμε σε ποιο βαθμό η πολιτική ενημέρωση είναι σημαντική για αυτούς και αν τη συνδέουν με την ιδιότητα του πολίτη.

1.3. Το κράτος και η κοινωνία των δικτύων

1.3.1. Προς ένα κράτος χωρίς σύνορα

Ένα από τα τέσσερα στοιχεία που συναπαρτίζουν την κοινωνία των δικτύων είναι ο μετασχηματισμός σημαντικών πολιτικών θεσμών (βλ. Castells 2005). Συγκεκριμένα, μιλάμε για τον μετασχηματισμό της οντότητας του έθνους κράτους, ή μάλλον την υπονόμωσή του στη φάση της τρέχουσας παγκοσμιοποιημένης ανάπτυξης. Δευτερευόντως αναφερόμαστε και στη θεσμική διακυβέρνηση του έθνους κράτους, δηλαδή τη λειτουργία της αστικής δημοκρατίας εντός μιας συγκεκριμένης επικράτειας.

Όπως ειπώθηκε παραπάνω οι διεργασίες που αφορούν στην κοινωνία των δικτύων συχνά αναφέρονται ως «παγκοσμιοποίηση». Όπως γράφει ο Steger (2006) ένας τέτοιος όρος μας δίνει μόνο έναν προσδιοριστικό χαρακτήρα της διεργασίας αυτής, τη μετάβαση προς μεγαλύτερη αλληλεξάρτηση και ενοποίηση. Κοιτάζοντας λίγο βαθύτερα σε τι αφορά η παγκοσμιοποίηση οδηγούμαστε σε τέσσερις κυρίως αξίες. Πρώτον, στον πολλαπλασιασμό και τη δημιουργία νέων κοινωνικών δικτύων

και δραστηριοτήτων οι οποίες υπερνικούν ολοένα και περισσότερο τα παραδοσιακά πολιτικά, οικονομικά, πολιτιστικά και γεωγραφικά σύνορα. Δεύτερον, στην επέκταση και εξάπλωση των κοινωνικών σχέσεων, δραστηριοτήτων και αλληλεξαρτήσεων. Τρίτον, στην ενδυνάμωση και την επιτάχυνση των κοινωνικών συναλλαγών και τέταρτον, στην καλλιέργεια επίγνωσης, σε επίπεδο ανθρώπινης συνείδησης, των βαθύτερων συνδέσεων μεταξύ του τοπικού και του απομακρυσμένου παγκόσμιου.

Ο Tomas L. Friedman δίνει στην παγκοσμιοποίηση χαρακτήρα ρευστότητας:

«Το σύστημα της παγκοσμιοποίησης δεν είναι στατικό αλλά περιλαμβάνει την αναπότρεπτη ενοποίηση αγορών, εθνών – κρατών και τεχνολογιών σε πρωτοφανή βαθμό και με έναν τρόπο που δίνει δυνατότητα σε άτομα, εταιρείες και έθνη-κράτη να φτάσουν σε οποιοδήποτε σημείο του κόσμου ταχύτερα, ευκολότερα και φθηνότερα από κάθε άλλη φορά.» (Friedman 2000: 38)

Το ερώτημα είναι με ποιόν τρόπο και γιατί αυτές οι συνθήκες επηρέασαν και επηρεάζουν το έθνος κράτος. Το έθνος κράτος είναι προϊόν της νεωτερικότητας, συγκεκριμένα του 17ου αιώνα, όταν ο κόσμος, με την κατάρρευση της εποχής των αυτοκρατοριών, ξεκίνησε να δομείται σε κυρίαρχα εδαφικά κράτη που δεν αναγνώριζαν καμία ανώτερη αρχή. Όπως γράφει ο Heywood (2006: 133) η κρατική οντότητα αποτελείται από πέντε κύρια χαρακτηριστικά. Το κράτος είναι κυρίαρχο και τίθεται υπεράνω όλων των υπόλοιπων ενώσεων. Το κράτος έχει δημόσιους θεσμούς που διακρίνονται από τους ιδιωτικούς της κοινωνίας των πολιτών. Το κράτος ασκεί νομιμοποίηση και οι αποφάσεις του είναι δεσμευτικές για τα μέλη της κοινωνίας. Το κράτος είναι όργανο κυριαρχίας και έχει το μονοπώλιο της άσκησης «νόμιμης βίας» (Max Weber). Και τέλος είναι μια εδαφική ένωση, με καθορισμένη επικράτεια.

Εύκολα κατανοείται σε αυτό το πλαίσιο, πως τα νέα δεδομένα δικτύωσης έρχονται σε αντίθεση με την παραδοσιακή οντότητα του έθνους κράτους που ασκούσε οικονομική και κοινωνική πολιτική τους τελευταίους αιώνες. Η παγκόσμια δικτύωση υπερπηδά το εθνικό κράτος κυρίως ως προς τα χαρακτηριστικά της εδαφικότητας και της κυριαρχίας, όπως άλλωστε το υπερπηδούν και τα συνεχώς αναδυόμενα διεθνή προβλήματα, είτε αυτά ανήκουν στην τάξη του περιβάλλοντος (οικολογική κρίση), είτε της οικονομίας (χρηματοοικονομική απορρύθμιση), είτε των μετακινήσεων (νέα μετανάστευση) είτε της ασφάλειας (τρομοκρατία).

Πολλοί υπαινίσσονται πως όσο το κράτος έχει τη δυνατότητα απαγορεύσεων και καταναγκασμού δεν μετασχηματίζεται ριζικά. Το ζήτημα είναι ότι το κράτος και μάλιστα το δημοκρατικό, είναι φορέας εγγυήσεων για τους υπηκόους του. Σε συνθήκες παγκόσμιου ανταγωνισμού δεν μπορείς να εξαναγκάσεις μια επιχείρηση να παραμείνει στην επικράτειά σου, δεν μπορείς να εξασφαλίσεις την οικονομική ευημερία ανεξάρτητα από την διεθνώς περιρρέουσα συνθήκη. Το φαινόμενο της πεταλούδας, σύμφωνα με το οποίο αν μια πεταλούδα κινήσει τα φτερά της στον Αμαζόνιο, μπορεί να φέρει βροχή στην Κίνα (Edward Lorenz), είναι σε πλήρη εξέλιξη και κράτη, κυβερνήσεις και άνθρωποι υπάγονται σε αυτό.

Ο Μ. Castells το αναφέρει ξεκάθαρα αν η κοινωνία των δικτύων είναι παγκόσμια, το κράτος δεν μπορεί να είναι εθνικό. Όπως γράφει: «Το κράτος καλείται σήμερα να συμμετάσχει σε μια διαδικασία παγκόσμιας διακυβέρνησης χωρίς παγκόσμια διακυβέρνηση» (2005: 15). Καθώς λοιπόν «το παιχνίδι έχει αρχίσει προ πολλού και έχουμε ήδη ποντάρει, το μόνο που μπορούμε είναι να αντιληφθούμε τις τεράστιες ευκαιρίες που ανοίγονται.» (Bolz 2008: 27) Για τον θεωρητικό της κοινωνίας των δικτύων τα δίκτυα εθνών κρατών όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση καλύπτουν την ανάγκη για δικτύωση του κράτους και η δημιουργία τέτοιων δικτυώσεων είναι αντίδραση επιβεβλημένη στη «διαρθρωτική αντίφαση παγκόσμιου συστήματος και εθνικού κράτους» (2005: 15).

Για ακόμη μία φορά, τα ψηφιακά μέσα και η νέα τεχνολογία τοποθετούνται στο κέντρο των μετασχηματισμών, με τις δυνατότητες επικοινωνίας και μετακίνησης σε πλανητική εμβέλεια. Ο Taguieff συγκεκριμένα συνδέει πάντως την έλευση της κατάστασης «χωρίς σύνορα» άμεσα με την μεντιακή ιδεολογία η οποία, όπως λέει, επιβάλλει το ξερίζωμα και εγκαθιστά παράδοξα τα υποκείμενα εντός του εφήμερου και του φευγαλέου (Taguieff 2000: 44).

1.3.2. Πολίτης και κράτος

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο περιγράψαμε τις βασικές αλλαγές που φέρνει η παγκοσμιοποίηση στο εθνικό κράτος, ως εδαφική επικράτεια και ως σύνολο θεσμών. Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα περιγράψουμε τον τρόπο με τον οποίο οι παγκοσμιοποιητικές τάσεις της κοινωνίας των δικτύων έχουν επηρεάσει την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η οποία στη διάρκεια της βιομηχανικής εποχής κατανοούνταν πρωτίστως εντός των ορίων του εθνικού κράτους, και ως εκ τούτου πως επιδρούν αυτές οι τάσεις στις αντιλήψεις, συμπεριφορές και στα συναισθήματα των πολιτών που ζουν εντός τους.

Το δεδομένο που διατρέχει την ανάλυση αυτή συνίσταται στο ότι τόσο η έννοια της δημοκρατίας όσο και του πολίτη ως μέρος του «δήμου», δηλαδή του λαού, ιστορικά καθορίζονταν και κατανοούνταν στο πλαίσιο ενός έθνους-κράτους και μιας κοινότητας με διαφορετική δομή από τη σύγχρονη κοινωνία. Εφόσον λοιπόν παρατηρούνται οι τεράστιες σημασίας δομικές αλλαγές στην επικοινωνία χωρίς σύνορα, στην αύξηση των αποπροσωποποιημένων σχέσεων, στις εργασιακές σχέσεις, στον τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης, στην αδυναμία του κράτους να οργανώσει, να ελέγξει ή να κατευθύνει πολλές από τις σημερινές εξελίξεις και ταυτόχρονες αλλαγές στην σχέση του πολίτη με την οργανωτική διάσταση του χώρου και του χρόνου, είναι αδύνατον να αρνηθούμε ότι συντελούνται αντίστοιχες αλλαγές στο ίδιο το φαντασιακό των πολιτών σε σχέση με το κυβερνάν και τη δημοκρατία. Οι αλλαγές αυτές συντελούνται, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω, με πολλούς τρόπους. Ζητούμενο είναι να μπορέσουμε να καταδείξουμε την οργανική σχέση τους με τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας των δικτύων.

Ο αριθμός των ερευνών που ασχολούνται με θέματα τα οποία αφορούν συγκεκριμένες πλευρές του ζητήματος, όπως τη δημοκρατία, την πολιτική συμμετοχή ή την ευρύτερη συμμετοχή στα κοινά, την εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς, αυξάνεται συνεχώς. Οι έρευνες όμως που εξετάζουν τα ζητήματα αυτά συνδυαστικά σε σχέση με την ψηφιοποίηση ή την παγκοσμιοποίηση, είναι συγκριτικά περιορισμένες (Loader, Vromen, Xenos 2014, Coleman 2005, Frissen 2002, Carpinì 2000).

Για να μπορέσουμε να εξετάσουμε τις συμπεριφορές των σύγχρονων πολιτών, που σχετίζονται με τη δημοκρατία, πρέπει να περάσουμε αναγκαστικά από την ίδια την έννοια της δημοκρατίας. Όπως γράφει ο B. Crick (2006: 1) «...η λέξη δημοκρατία αποτελεί μια ουσιωδώς διαφιλονικούμενη έννοια και συνιστά έναν από εκείνους τους όρους που δεν πρόκειται ποτέ να συμφωνήσουμε όλοι να ορίσουμε με έναν τρόπο», πρόβλημα που οφείλεται, στο διαφορετικό κοινωνικό, ηθικό και πολιτικό φορτίο το οποίο «φέρει» ο καθένας. Εκείνο που δυσκολεύει ακόμα περισσότερο την ερμηνεία της έννοιας και της ουσίας της δημοκρατίας είναι όπως αναφέρει ο E. Hobsbawm (2007), η προσπάθεια όλων να ταυτιστούν με αυτήν και να δείξουν ότι τη στηρίζουν με ενθουσιασμό. «Σήμερα είμαστε όλοι δημοκράτες. Φιλελεύθεροι, συντηρητικοί, σοσιαλιστές, κομμουνιστές, αναρχικοί, ακόμα και οι φασίστες σπεύδουν να επαινέσουν τις αρετές της δημοκρατίας και να επιδώσουν τα δημοκρατικά τους διαπιστευτήρια.» (Heywood 2006: 105) Υπό αυτήν την έννοια, δημοκρατίες θεωρούνται τόσο η Σουηδία και η Ιαπωνία όσο και η Δημοκρατία του Κονγκό και της Νότιας Αφρικής. Όπως επίσης δημοκρατίες θεωρούνται τόσο τα κράτη τα οποία προσφέρουν ελεύθερες εκλογές, όσο και εκείνα που η δράση των πολιτών τους ξεπερνά αυτήν την τυπική συνθήκη.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας πρέπει να ξεκαθαριστεί λοιπόν ποιος είναι ο τρόπος με τον οποίο νοείται η δημοκρατία και ο πολίτης. Προσπαθώντας να μην καταφύγουμε σε σχετικισμούς για το πώς λειτουργούν πραγματικά τα δημοκρατικά καθεστάτα, ούτε να προβούμε σε ιδεαλιστικές διατυπώσεις, προσεγγίζουμε τη δημοκρατία όσο πιο ρεαλιστικά μπορούμε, ως ένα πολιτικό σύστημα και μια κοινωνική οργάνωση με συγκεκριμένες αρχές, προϋποθέτοντας ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία των δυτικών κρατών γεφυρώνει εξισορροπητικά τη λαϊκή συμμετοχή και την κυβέρνηση μιας ελίτ με την συγκατάθεση του λαού μέσω εκλογών (Heywood 2006: 117), με αυτές να αποτελούν την αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη λειτουργίας της δημοκρατίας. Για αυτόν τον λόγο, σε σχέση με τη δημοκρατική λαϊκή συμμετοχή υιοθετείται μια θέση που προσιδιάζει στο μοντέλο «αναπτυξιακής δημοκρατίας» ρουσσικών καταβολών, με την άποψη δηλαδή, ότι οι πολίτες πρέπει να συμμετέχουν στη διαμόρφωση των νόμων και των αποφάσεων για την καθημερινή ζωή και το μέλλον της κοινωνίας τους με κάποιον τρόπο πέρα από τις εκλογές (Heywood 2006: 115)

Αυτό οδηγεί αναγκαστικά στην υιοθέτηση της αριστοτελικής τυπολογίας για τη νοηματοδότηση της έννοιας του πολίτη, σύμφωνα με την οποία αυτός

αντιμετωπίζεται ως ένα πολιτικό ζώο, με δικαιώματα και υποχρεώσεις προς τη δημοκρατία³.

Έρευνες οι οποίες εξετάζουν συνήθως τη στάση των πολιτών απέναντι στη δημοκρατία, μετρούν την εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς, στους πολιτικούς αντιπροσώπους ή ακόμη την άμεση υποστήριξη του δημοκρατικού πολιτεύματος (Norris 1999). Επίσης ανιχνεύουν τους τρόπους των πολιτών να μετέχουν στην οικοδόμηση του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών. Η επιλογή εξέτασης της δημοκρατίας κατ' αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να ήταν και μοιρολατρική αν δεν υπήρχαν θεωρίες να υποστηρίξουν ότι «...το αίσθημα της ευθύνης του πολίτη είναι αυτό που συντηρεί τη δημοκρατική πολιτική...» (Heywood 2006: 294) και έρευνες να καταδείξουν ότι οι υγιείς και δυνατές δημοκρατίες εξαρτώνται άμεσα από την ποιότητα συμμετοχής των πολιτών τους.

Τι είναι αυτό που κάνουν λοιπόν οι πολίτες σε σχέση με τη δημοκρατία την εποχή των δικτύων;

Ξεκινώντας από το προφανές και θεμελιώδες, παρατηρούμε ότι η συμμετοχή των πολιτών στις εκλογές, μειώνεται συνεχώς. Οι πολίτες στην Ευρώπη και στην Ελλάδα απέχουν όλο και περισσότερο από την εκλογική διαδικασία⁴. Στην Ελλάδα συγκεκριμένα το ποσοστό των ανθρώπων που ασκούν το εκλογικό τους δικαίωμα, ιδιαίτερα στις εθνικές εκλογές, πέφτει σταθερά εδώ και μια δεκαετία, ακολουθώντας τις ευρωπαϊκές και δυτικές τάσεις. Αυτό δείχνει εμφανώς την απογοήτευση απέναντι στην πολιτική ή τουλάχιστον τον υποβιβασμό συμμετοχής σε τέτοιες διαδικασίες. Ως αποτέλεσμα, όπως καταγράφουν ελληνικές έρευνες, πάλι στα ευρωπαϊκά πρότυπα, επέρχεται η απορρύθμιση του κομματικού συστήματος με τους ανθρώπους να ταυτίζονται όλο και λιγότερο με τα κόμματα ή ακόμη να αρνούνται να τοποθετηθούν σε ιδεολογικές κλίμακες, όπως αυτήν της αριστεράς-δεξιάς (Τεπέρογλου & Τσατσάνης 2014, Σταθόπουλος 2014). Όλα αυτά συνδυάζονται με τη μείωση της εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς αν όχι την ηθική απονομιμοποίηση τους.

Όπως αναφέρει ο M. Gauchet (2006) πρόκειται για την εξαφάνιση της ιδεολογίας: «Η εξαφάνιση των ιδεολογιών από τη σκηνή συνοδεύτηκε από μια πιο γενική έκλειψη των διαστάσεων του πολιτικού και του κοινωνικοιστορικού στις παραστάσεις της συλλογικής λειτουργίας.» Ο γάλλος κοινωνιολόγος με αυτό το χωρίο μας δίνει την ευκαιρία εδώ να αναφερθούμε και στους ευρύτερους ισχυρισμούς για την κατάρρευση της νεωτερικής εποχής, με την εγκατάλειψη των «μεγάλων αφηγήσεων» και την γέννηση της μετανεωτερικότητας, όπως ευαγγελίζονται οι μεταμοντέρνοι στοχαστές.

---

³ Είναι σημαντικό να αναφερθεί εδώ ότι δεν απορρίπτεται πλήρως η κριτική που έχει ασκηθεί σε τέτοιου είδους αναγνώσεις της πολιτικής συμμετοχής, από πολλούς μελετητές (βλ. Schudson 1998, Listhaug & Gronflaten 2007), οι οποίες αναφέρουν πως η πολιτική συμμετοχή μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, όπως την επίσκεψη μιας ιστοσελίδας ή τις πολιτικές συζητήσεις. Για αυτόν τον λόγο τρόποι τέτοιας συμμετοχής συμπεριλήφθηκαν στο πλαίσιο της εμπειρικής έρευνας που ακολουθεί.

⁴ <http://ekloges.ypes.gr>

Στον αστερισμό όλων των παραπάνω, μειώνεται επίσης η συμμετοχή των ανθρώπων στην κοινωνία των πολιτών, τουλάχιστον με τη μορφή που γνωρίσαμε μεταπολεμικά. Συμμετοχή σε κόμματα, συνδικάτα, απεργίες, τοπικές και θεματικές συλλογικότητες ατονούν. Είναι σαφές ότι οι άνθρωποι δεν συμμετέχουν στη δημοκρατία με τους ίδιους τρόπους όπως παλιά. Θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει πως τουλάχιστον σε ότι αφορά τη χώρα μας μπορεί η συμμετοχή σε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών να μην ήταν ποτέ ιδιαίτερα ευρεία. Σίγουρα ωστόσο μεταπολιτευτικά, ήταν μεγαλύτερη και πιο ενεργή από ότι είναι σήμερα, άρα βεβαιώνεται μια απόσυρση, μικρότερη ή μεγαλύτερη. Σε όλα αυτά έχει συμβάλει σαφώς και ο μετασχηματισμός της δημόσιας σφαίρας, και των νέων νοημάτων που ενδύεται το δημόσιο στην εποχή των δικτύων⁵. Όπως αποκάλυψε πάντως από το 2000 ο R. Putnam, γράφοντας το μνημειώδες έργο του «Bowling Alone» για την αμερικανική κοινωνία, πρόκειται για την εξατομίκευση του ελεύθερου χρόνου. Πολύ απλά ο κόσμος γίνεται λιγότερο πολιτικοποιημένος.

Προς αμφισβήτηση της παραπάνω θέσης υποστηρίζεται πως η απόσυρση αυτή δεν αφορά την ίδια τη συμμετοχή των πολιτών, αλλά την ποιότητα και το είδος της. Εννοώντας ότι προτιμούνται από τους πολίτες μορφές παρέμβασης που ταιριάζουν καλύτερα στα σύγχρονα πράγματα. Εντάσσονται δηλαδή σε περιβαλλοντικές ομάδες, συγκροτούν ομάδες αλληλεγγύης, υπάρχει αύξηση του εθελοντισμού. Οι αναλύσεις που εκπροσωπούν αυτή τη θέση μιλούν για την ανάπτυξη διεθνών πολιτικών κινημάτων προσηλωμένων στα δικαιώματα μειονοτήτων και προστασίας του περιβάλλοντος (βλ. Hall 2010).

Διεθνείς πάντως έρευνες που έχουν επιχειρήσει να προσεγγίσουν τη βιωματική εμπειρία των πολιτών, καταλήγουν στο ότι οι άνθρωποι νιώθουν απογοητευμένοι και ότι θεωρούν πως δεν έχουν καμία δύναμη να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις, σίγουρα όχι μέσω των καθιερωμένων διαύλων συμμετοχής και αντιπροσώπευσης. Στην Αγγλία ο S. Coleman (2005), αποκαλύπτει, ότι ο πολίτης της κοινωνίας των δικτύων νιώθει απομονωμένος και απομακρυσμένος από τα κέντρα λήψεως αποφάσεων και από τους ίδιους τους αντιπροσώπους. Διεθνώς επίσης στηρίζεται το γεγονός της αύξησης του πολιτικού κυνισμού (Caprini 2000). Ο A. Hirschman (2003), σύμφωνα με τον K. Αναγνωστόπουλο (2016), έχει αναπτύξει μια ενδιαφέρουσα τυπολογία των αντιδράσεων ενός ανθρώπου που βρίσκεται απέναντι σε εκφυλιστικά φαινόμενα μέσα σε οργανώσεις στις οποίες συμμετέχουμε, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα ή το κράτος, η οποία ταιριάζει να αναφερθεί εδώ. Η τυπολογία αυτή χωρίζεται σε τρεις αντιδράσεις. Η πρώτη αντίδραση είναι η «αποχώρηση», που σημαίνει τα μαζεύω και φεύγω, η δεύτερη αντίδραση είναι η «διαφωνία», δηλαδή θα βάλω τις φωνές, και η τρίτη η «αφοσίωση», μεταφρασμένη στην υπομονετική σιωπή (Αναγνωστόπουλος 2016: 27). Αν και η σχέση μεταξύ αποχώρησης και διαφωνίας είναι περίπλοκη, φαίνεται η σύγχρονη κοινωνία κλίνει προς την πρώτη επιλογή, συνώνυμη της ρήξης και του αποτραβήγματος από τη σχέση (Αναγνωστόπουλος 2016: 29).

---

⁵ Βλ. Habermas, J. (1997) Αλλαγή δομής της δημοσιότητας

Με τις συνθήκες που περιγράψαμε παραπάνω, τους μετασχηματισμούς στην παραγωγή, στην εργασία, στην αντίληψη του χώρου και του χρόνου, στην αδυναμία επιβολής του κράτους, είναι δικαιολογημένο να μη νιώθει κανείς ότι είναι συνδημιουργός του νόμου, όταν αδυνατεί να συνδιαμορφώσει όρια και κανόνες σε πράγματα που δεν είναι πια στον έλεγχό του. Το πρόβλημα είναι ότι όσο αυτοαποκλείεται κανείς από τα κέντρα λήψης αποφάσεων, από τα κοινά ευρύτερα, τόσο πιο απομονωμένος συνεχίζει να αισθάνεται. Προς επίρρωση ο M. Castells συμπληρώνει: «Ανυπεράσπιστοι απέναντι στην παγκόσμια δίνη, οι άνθρωποι κρατιούνται όλο και πιο σφιχτά από τους εαυτούς τους.» (Αναφορά στο Bauman 2009: 142)

Ένα άλλο φαινόμενο που παίρνει μεγάλες διαστάσεις στη νέα εποχή είναι αυτό της μετατόπισης προς τον λαϊκισμό, συχνά των άκρων είτε της δεξιάς είτε της αριστεράς. Το φαινόμενο οφείλεται όπως γράφει ο Z. Bauman, στη αναζήτηση ταυτότητας σε έναν ρευστό κόσμο: «Το μοναδικό διαρκές αποτέλεσμα των συνεχών αλλά μάταιων προσπαθειών να οχυρωθούν και να σταθεροποιηθούν τα εκνευριστικά ασταθή όρια είναι η ανακύκλωση των διάχυτων φόβων σε στοχευμένες προκαταλήψεις, ανταγωνισμούς ομάδων, περιστασιακές αντιπαραθέσεις και συνεχώς υποβόσκουσες εχθρότητες» (2009:136). Την ίδια τάση σημειώνει ο M. Castells αναφερόμενος στην «παραγωγή νοήματος και ταυτότητας με τις νοηματοδοτήσεις: η γειτονιά μου, η κοινότητά μου, η πόλη μου, η παραλία μου, το εκκλησάκι μου, το περιβάλλον μου» (Αναφορά στο Bauman 2009: 142).

Το φαινόμενο, του λαϊκισμού, άπτεται της επιθυμίας να δοθούν εύληπτες και εύπεπτες απαντήσεις σε μια πραγματικότητα που δεν δαμάζεται. Αυτό το φαινόμενο, αναδεικνύει τη βαθιά ανάγκη για καθησυχασμό σε έναν γρήγορο αφιλόξενο κόσμο. Πρακτικά τούτο προωθείται κοινωνικά με τη στήριξη όλο και πιο μονοθεματικών κινημάτων, την ψήφιση λαϊκιστών υποψηφίων και κομμάτων που αυτοπροσδιορίζονται ως αντισυστημικά (βλ. Foa & Mounk 2016).

Ένα από τα κύρια ερωτήματα που δημιουργούνται μετά από όλες αυτές τις διαπιστώσεις είναι το τι συμβαίνει με την ίδια τη δημοκρατία στη σκέψη των ανθρώπων. Πιστεύουν οι άνθρωποι ότι η δημοκρατία περνάει κρίση, πιστεύουν ότι είναι αποδοτική και εν τέλει ότι είναι το καλύτερο πολίτευμα διακυβέρνησης, με την αίγλη που απολάμβανε κάποτε; Πρόσφατη έρευνα των R. S. Foa και Y. Mounk (2016) που δημοσιεύτηκε στο Journal of Democracy, με τίτλο «Η δημοκρατική αποσύνδεση» (The Democratic Disconnect) κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι οι πολίτες είναι όλο και λιγότερο ικανοποιημένοι από τους δημοκρατικούς θεσμούς και προσελκύονται όλο και περισσότερο από εναλλακτικές μορφές καθεστώτων, ιδιαίτερα οι νεότεροι σε ηλικία.

Στην εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήσαμε, θέματα όπως η συμμετοχή στις εκλογές και η συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες (στον φυσικό κόσμο), δηλαδή η πραγμάτωση της δημοκρατίας από τους πολίτες, εξετάζονται ενδελεχώς. Ακόμη, εξετάζεται ποιες πεποιθήσεις έχουν οι πολίτες για τη δυνατότητα επηρεασμού της πολιτικής και των πολιτικών, αλλά και με ποιους τρόπους μπορεί να εκφράζονται για

την αποδυνάμωση του έθνους κράτους υπό τις παγκοσμιοποιητικές πιέσεις. Τέλος αναζητείται αν οι άνθρωποι πιστεύουν ότι η δημοκρατία περνάει κρίση, δηλαδή εάν έχουν χάσει την εμπιστοσύνη τους στη δυνατότητα της δημοκρατίας να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες ή αν τη στηρίζουν μαζί με τα ιδανικά που εκπροσωπεί.

Κεφάλαιο δεύτερο

Σκοπός της έρευνας και μεθοδολογία

2.1 Σκοπός της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει πώς βιώνουν τα ανθρώπινα υποκείμενα του δυτικού κόσμου, της δημοκρατίας, τις συνθήκες της κοινωνίας των δικτύων και ως εκ τούτου τη σύγχρονη δημοκρατία.

Σε πρώτο επίπεδο η έρευνα επιχειρεί να ανιχνεύσει τη σχέση των ανθρώπων με τα ψηφιακά μέσα, σε ένα μεγάλο φάσμα της καθημερινότητας τους, το οποίο περιλαμβάνει την εργασία, τις υποχρεώσεις, τις δραστηριότητες προσωπικού ενδιαφέροντος, την ενημέρωση, την κοινωνική τους δικτύωση, και στη συνέχεια να διερευνήσει τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα που πλαισιώνουν τη σχέση αυτή. Σε δεύτερο επίπεδο εξετάζεται εάν υπάρχει συσχετισμός της εν λόγω σχέσης με τα ψηφιακά μέσα και των πεποιθήσεων που την περιβάλλουν με τις απόψεις, στάσεις και συμπεριφορές που αφορούν το σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο κράτος και την αποτελεσματικότητα λειτουργίας της δημοκρατίας στο πλαίσιο αυτού.

Τελικός σκοπός του ερευνητικού εγχειρήματος είναι να παραχθούν μερικές τυποποιήσεις με βάση τα παραπάνω, ώστε να κατανοηθούν καλύτερα τα διαφορετικά βιώματα των υποκειμένων στις συνθήκες της κοινωνίας των δικτύων.

Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα που απασχολούν την έρευνα αυτή είναι:

- Πώς έχουν ενταχθεί τα ψηφιακά μέσα στις καθημερινές δραστηριότητες των ανθρώπων;
- Ποιες αντιλήψεις αντανάκλα η στάση των ανθρώπων απέναντι στα ψηφιακά μέσα;
- Με ποιον τρόπο αναπτύσσεται η κοινωνική δράση στους δύο συνυπάρχοντες κόσμους, τον φυσικό και τον ψηφιακό;
- Ποιες σκέψεις αναπτύσσονται για το εθνικό κράτος εν μέσω παγκοσμιοποιητικών τάσεων;
- Ποιες απόψεις εκφράζονται για τη λειτουργία της σύγχρονης δημοκρατίας;
- Και εν τέλει, μπορεί να συσχετιστεί η ποιότητα της στάσης απέναντι στα ψηφιακά μέσα με τις απόψεις για την παγκόσμια διασύνδεση και τη λειτουργία της δημοκρατίας εντός αυτής της πραγματικότητας;

2.2. Η επιλογή της μεθοδολογίας

Στην κοινωνιολογική έρευνα υπάρχει πληθώρα ερευνητικών προσεγγίσεων «οι οποίες εδράζονται σε διαφορετικές φιλοσοφικές αρχές και προϋποθέσεις, δηλαδή σε διαφορετικές απόψεις για τη φύση των ανθρώπινων όντων και του κόσμου τους, για τη φύση της γνώσης μας για τον κόσμο και για το πώς αυτή μπορεί να αποκτηθεί.» (Σαραφίδου 2011: 17). Η εκάστοτε ερευνητική προσέγγιση στην εμπειρική έρευνα συχνά επιλέγεται με βάση τη φύση του ερευνώμενου θέματος. Τα ερωτήματα λοιπόν που η έρευνα κάθε φορά θέτει, εν μέρει καθορίζουν τους τρόπους με τους οποίους αυτά μπορούν να απαντηθούν. Ενώ όπως γράφει η Μ. Ψαρρού (2004), στην επιλογή των τεχνικών έρευνας πρέπει να συνυπολογίζονται τα διαθέσιμα οικονομικά μέσα και η σύνθεση της ερευνητικής ομάδας.

Στο βαθμό που το κύριο αντικείμενο της παρούσας, μικρής κλίμακας, έρευνας αφορά την ανθρώπινη εμπειρία και αντίληψη σχετικά με τα ψηφιακά μέσα και τη δημοκρατία και η ερευνήτρια ήταν μόνη της στη διεξαγωγή της, κρίθηκε πως καταλληλότερη προσέγγιση θα ήταν η ποιοτική, με την πραγματοποίηση προσωπικών ημι-δομημένων συνεντεύξεων, με τη χρήση μαγνητοφώνου. Όπως γράφει ο Robson (2010:323), τέτοιες προσεγγίσεις είναι κατάλληλες όταν αναζητούμε να μάθουμε τι γνωρίζουν, τι κάνουν, τι πιστεύουν και τι αισθάνονται οι άνθρωποι, πράγμα που είναι απόλυτα ταιριαστό στο υπό διερεύνηση θέμα το οποίο ασχολείται με την υποκειμενική αντίληψη μιας κοινωνικής πραγματικότητας.

Μια επιπλέον διαπίστωση που οδήγησε στην απόφαση να υιοθετηθεί η ποιοτική μέθοδος, ήταν ότι η πλειονότητα των διαθέσιμων, σχετικών με το θέμα, ερευνών τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα, έχει συνήθως ποσοτικό χαρακτήρα. Παρά λοιπόν τα πολύτιμα στοιχεία που έχουν κομίσει οι έρευνες αυτές στη σκιαγράφηση της πραγματικότητας, κρίνονται συχνά ως επιφανειακές (Coleman, Spiller 2003) και άρα χρήζουσες ποιοτικής, σε βάθος ανάλυσης. Ο Robson (2010:322) επιρρωνύει αυτή τη θέση γράφοντας μάλιστα πως τα ποιοτικά δεδομένα είναι απαραίτητα για την επικύρωση και την περαιτέρω επεξήγηση του νοήματος των ποσοτικών ευρημάτων.

Μια έρευνα λοιπόν που «επικεντρώνεται στο νόημα που έχουν συγκεκριμένα φαινόμενα για τους συμμετέχοντες» (Robson 2010) οδηγεί αναπόφευκτα στη συνέντευξη ως εργαλείο διερεύνησης «των γεγονότων από τη μεριά των δρώντων υποκειμένων» (Λυδάκη 2012:256). Η ποιοτική μέθοδος βοηθά να αποκαλυφθεί η υποκειμενική πρόσληψη της πραγματικότητας. Εν προκειμένω κρίθηκε πως μόνο δια μέσω της ποιοτικής προσέγγισης, άρα μέσω των αυθόρμητων και προσωπικών διηγήσεων των ανθρώπων, μπορούσαν να αποκαλυφθούν οι πραγματικές συμπεριφορές, απόψεις και συναισθήματα απέναντι στην ευρεία ένταξη των ψηφιακών μέσων στην καθημερινή ζωή και στους πολυτροπικούς μετασχηματισμούς που φέρνει η ανάπτυξη και εξέλιξη της κοινωνίας των δικτύων, κυρίως στο πεδίο της δημοκρατίας.

Ως ερευνητικό εργαλείο αξιοποιήθηκε η μέθοδος της ημι-δομημένης συνέντευξης καθώς συνδυάζει πολύτιμα χαρακτηριστικά τόσο των δομημένων όσο και των μη δομημένων συνεντεύξεων.

Συγκεκριμένα, η δυνατότητα ύπαρξης συγκεκριμένων θεμάτων προς συζήτηση που υπάρχει στις ημι-δομημένες συνεντεύξεις, προσέφερε τη διαβεβαίωση επαρκούς κάλυψης όλων των θεμάτων της έρευνας και τη σιγουριά των κατευθυντήριων γραμμών για την ερευνήτρια. Ακόμη, ήταν η καταλληλότερη προσέγγιση δεδομένου του χρόνου έρευνας που ήταν περιορισμένος κι εφόσον κάθε συνέντευξη είχε τη δυνατότητα να πραγματοποιηθεί μόνο μία φορά.

Από την άλλη, η ημι-δομημένη συνέντευξη εγκολπώνοντας σημαντικά θετικά χαρακτηριστικά της μη δομημένης συνέντευξης προσέφερε ευελιξία εμβάθυνσης, όπου κρινόταν ότι υπήρχε εύφορο έδαφος να γίνει αυτό, άρα έδινε τη δυνατότητα μέγιστης προσωποποίησης, όπως και δυνατότητα ελεύθερης και σε βάθος ανάδυσης των σκέψεων των συμμετεχόντων. Τελικά, ερευνήτρια και συμμετέχοντες είχαν την δυνατότητα να συμμετάσχουν σε μια πιο αυθόρμητη συζήτηση, με φυσικότητα στη ροή του λόγου, προωθώντας έτσι μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και εμβάθυνση από ότι θα μπορούσε να επιτύχει μια επιφανειακή προκαθορισμένη διαδικασία ερωτήσεων και απαντήσεων.

2.3. Ο οδηγός συνέντευξης και η αιτιολόγησή του

2.3.1. Ο οδηγός συνέντευξης

Σημείωση: Όπως συμβαίνει με όλους του οδηγούς ποιοτικής συνέντευξης, η παρακάτω αναφορά δεν αποτελεί διεξοδικό ερωτηματολόγιο, αλλά μια ένδειξη που προορίζεται για την ερευνήτρια, για τον συντονισμό των θεμάτων που πρέπει να καλυφθούν κατά προσέγγιση και προτάσεις σχετικά με πιθανές κατευθύνσεις διερεύνησης.

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ ΜΕ ΠΟΛΙΤΕΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ
ΔΑΦΝΗΣ – ΥΜΗΤΤΟΥ

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΑ ΚΟΙΝΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ
ΔΙΚΤΥΩΝ

ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΔΑΦΝΗΣ – ΥΜΗΤΤΟΥ

1. ΓΝΩΡΙΜΙΑ / ΣΥΣΤΑΣΕΙΣ

- Πρωτού ξεκινήσουμε με τη συνέντευξη και τις ερωτήσεις, θα ήθελα να αναφερθώ λίγο εισαγωγικά σε εμένα, για το ποιά είμαι, γιατί κάνω αυτήν τη συνέντευξη, πού και πώς θα τη χρησιμοποιήσω και να περιγράψω λίγο το θέμα της συζήτησης που θα ακολουθήσει. Ονομάζομαι Αλόνα Τατάροβα, είμαι 26 ετών. Ζω στον Υμηττό όπως κι εσύ/εσείς λίγο παραπάνω από μια δεκαετία. Πήγα εδώ σχολείο, τελείωσα το 3ο Γυμνάσιο και Λύκειο Υμηττού. Σήμερα είμαι πτυχιούχος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων και ολοκληρώνω το μεταπτυχιακό μου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Βρισκόμαστε σήμερα εδώ για μια συνέντευξη την οποία θα χρησιμοποιήσω, από κοινού με άλλες συνεντεύξεις, για τις ανάγκες της διπλωματικής μου εργασίας.

2. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΗ ΕΞΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας θα μιλήσουμε κυρίως για 3 πράγματα:

- Την ψηφιακή τεχνολογία, όπως τα κινητά τηλέφωνα, υπολογιστές, το διαδίκτυο γενικότερα, και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, και το πώς τα χρησιμοποιείτε.
- Τη συμμετοχή σας σε συλλογικές και κοινωνικές δραστηριότητες και ευρύτερα τη συμμετοχή στα κοινά.
- Και τέλος θα αναφερθούμε στο θέμα της σημερινής Δημοκρατίας.
- Κάποια από τα θέματα που θα συζητήσουμε έχουν να κάνουν με το Πώς επικοινωνείτε, Πώς ενημερώνεστε, Αν και Πώς συμμετέχετε στα κοινά. Τι ρόλο παίζει η νέα τεχνολογία σε αυτήν την καθημερινότητα; και μιας και η ευρύτερη πολιτική είναι αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της καθημερινής ζωής Πώς ενδεχομένως έχει επηρεαστεί η σχέση σας με αυτήν;

3. ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΕΧΕΜΥΘΕΙΑΣ

- Εάν έχετε/έχεις κάποια ερώτηση ή απορία για όσα ειπώθηκαν μέχρι στιγμής, θα χαρώ να την απαντήσω.. Διαφορετικά μπορούμε να τα δούμε όλα αυτά παρακάτω, στην πράξη..
- Θα ήθελα σε αυτό το σημείο να ρωτήσω αν μου επιτρέπετε/επιτρέπεις να ηχογραφήσω τη συνομιλία μας, πράγμα που γίνεται αποκλειστικά για τη δική μου διευκόλυνση καταγραφής της συζήτησης. Σας

διαβεβαιώνω πως η ταυτότητά σας δεν θα χρησιμοποιηθεί στην έρευνα με κανέναν τρόπο και το όνομά σας και θα παραμείνει μυστικό. Το μόνο που ενδιαφέρει για τους σκοπούς της έρευνας είναι το περιεχόμενο της συζήτησής μας. Οπότε η συνέντευξη αυτή, θα λάβει έναν μοναδικό αριθμό για να ξεχωρίζει από τις άλλες.

- Επίσης θα ήθελα να τονίσω, πως δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις σε κανένα από τα θέματα που θα συζητήσουμε. Εκείνο που με ενδιαφέρει είναι η άποψή σας ή κάποιες καθημερινές σας εμπειρίες.

4. ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΩΤΗ ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΟΝ/ΤΗΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΙΑΖΟΜΕΝΟ/Η

Για να ξεκινήσουμε τη συζήτησή μας θα ήθελα να μου παρουσιάσετε κι εσείς λίγα πράγματα για τον εαυτό σας, να μου πείτε:

- Με τι ασχολείστε, ποια είναι/ ήταν η κύρια απασχόλησή σας;
- Έχετε σπουδάσει κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο;
- Πόσο χρονών είστε;

5. ΠΡΩΤΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ «ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ/ ΚΤΗΣΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ»

Α θεματική υποενότητα: Η χρήση τεχνολογίας στην εργασία / στις υποχρεώσεις

- Μου είπατε ότι εργάζεστε / εργαστήκατε ως _____, στη δουλειά χρειάζεστε υπολογιστή;
- Συμβατικό ή tablet, smartphone κά;
- Για νοικοκυρές: Αν χρησιμεύει και σε καθημερινές υποχρεώσεις και δουλειές του σπιτιού;
- Για φοιτητές: Αν χρησιμεύει στην εκπόνηση φοιτητικών υποχρεώσεων;
- Εκτός από το γραφείο / τον τυπικό χώρο εργασίας, δουλεύετε κι από το σπίτι ή το σαββατοκύριακο;

Β θεματική υποενότητα: Η χρήση τεχνολογίας σε πράγματα πέρα από την εργασία

- Έχετε smartphone; Έχετε προσωπικό υπολογιστή ή tablet;
- Τα χρησιμοποιείτε εκτός δουλειάς;
- Για ποιους λόγους κυρίως;

Γ θεματική υποενότητα: Η μη χρήση τεχνολογίας

- Γιατί δεν χρησιμοποιείτε τα παραπάνω;
- Είναι ηθελημένο ή τυχαίνει;
- Αισθάνεστε την ανάγκη να χρησιμοποιήσετε;

6. ΔΕΥΤΕΡΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ «ΧΡΗΣΗ ΜΕΣΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΕΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ»

Α θεματική υποενότητα: Συνήθειες και Μέσα Γενική εικόνα

Επειδή όταν μιλάμε για τεχνολογία, δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, όπως τηλεόραση, ραδιόφωνο, εφημερίδες, αλλά και διαδίκτυο, θα ήθελα να μιλήσουμε λίγο για το ποια Μέσα ενημέρωσης χρησιμοποιείτε εσείς προσωπικά.

Θα ήθελα να ρωτήσω για κάθε Μέσο ξεχωριστά:

- Εφημερίδα
- Ραδιόφωνο
- Τηλεόραση
- Διαδίκτυο
- Σε χρηστική σειρά

Β θεματική υποενότητα: Προτίμηση Μέσου και περιεχόμενο

- Ποιο από τα παραπάνω χρησιμοποιείτε περισσότερο από τα άλλα;
- Γιατί το προτιμάτε;
- Πόσο συχνά το χρησιμοποιείτε;
- Τι περιεχόμενο προτιμάτε; Τι περιεχόμενο αναζητάτε πιο συχνά;
- Γιατί δεν προτιμάτε (ό,τι έχουν αφήσει απέξω ή τελευταίο);

Γ θεματική υποενότητα: Ο ρόλος της ενημέρωσης

- Τι ρόλο παίζει η πολιτική ενημέρωση στη ζωή σας και στην καθημερινότητά σας;
- Ας υποθέσουμε για μια στιγμή ότι από αύριο δεν μπορείτε να ενημερωθείτε για τις πολιτικές εξελίξεις από πουθενά. Τι σκέφτεστε για ένα τέτοιο ενδεχόμενο;

7. ΤΡΙΤΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΤΥΩΣΗ»

Α θεματική υποενότητα: Συμμετοχή στα κοινά

Θα ήθελα τώρα να μιλήσουμε για τις κοινωνικές δραστηριότητές σας και τους τρόπους συμμετοχής σας στα κοινά. Μορφές δραστηριοτήτων μπορεί να είναι η συμμετοχή σας ως μέλους σε κάποιο κόμμα ή ένα συνδικαλιστικό όργανο ή κάποια εθελοντική δραστηριότητα.

- Εσείς, συμμετέχετε σήμερα ή συμμετείχατε κάποια στιγμή στο παρελθόν σε κάποια συλλογική δραστηριότητα;
- Σε τι είδους δραστηριότητες συμμετέχετε;

- Τι σας παρακινεί να συμμετέχετε; Τι σας κάνει να θέλετε να είστε μέλος μιας τέτοιας δραστηριότητας;
- Γιατί αποκλείετε κάποιες δραστηριότητες όπως _____ για παράδειγμα να είστε μέλος ενός κόμματος ή να συμμετέχετε σε υποθέσεις του Δήμου σας;

B θεματική υποενότητα: Ο ρόλος του διαδικτύου στη συμμετοχή στα κοινά

- Χρησιμοποιούν οι νέες τεχνολογίες στην οργάνωση τέτοιων δραστηριοτήτων;
- Χρησιμοποιείτε και το διαδίκτυο για τη συμμετοχή σας σε αυτές τις δραστηριότητες;
- Παρακολουθείτε κάποιες κοινωνικές δραστηριότητες στο διαδίκτυο; Για παράδειγμα κάποιου κόμματος, ενός συγκεκριμένου βουλευτή ή κάποιας οργάνωσης;
- Πέρα από τις δραστηριότητες στις οποίες συμμετέχετε, είστε σε κάποιες ομάδες στο Facebook, στο Twitter και παρόμοιους κοινωνικούς ιστότοπους;

8. ΤΕΤΑΡΤΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ «ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΥΠΕΡΕΘΝΙΚΟ/ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»

A θεματική υποενότητα: Εκλογική συμμετοχή και σχέση πολίτη- κράτους

Η συμμετοχή για την οποία μόλις μιλήσαμε είναι μια γενικότερη κοινωνική / κοινωνικοπολιτική συμμετοχή. Τώρα θα ήθελα να μιλήσουμε για μια ακόμα πιο συγκεκριμένη μορφή συμμετοχής, που δεν είναι άλλη από την αυστηρά πολιτική συμμετοχή.

- Θα λέγατε πως ασχολείστε ενεργά με την πολιτική;
- Ψηφίζετε;
- Σε ποιες από τις τοπικές-εθνικές-ευρωπαϊκές εκλογές πηγαίνετε συχνότερα να ψηφίσετε;
- Με ποιόν τρόπο πιστεύετε ότι μπορείτε να επηρεάσετε τις πολιτικές αποφάσεις;
- Εσείς προσωπικά, τι κάνετε όταν απογοητεύεστε ή διαφωνείτε με τις πολιτικές αποφάσεις;
- Πώς θα θέλατε να είναι η σχέση σας με το κράτος; Ας πάρουμε για παράδειγμα ποιες είναι οι τρεις σημαντικότερες υπηρεσίες που θα θέλατε να σας προσφέρει το κράτος;
- Είστε ικανοποιημένος/η από το πόσο σας παρέχει καθένα από αυτά τα τρία το ελληνικό κράτος σήμερα;

B θεματική υποενότητα: Κράτος και υπερεθνικές οργανώσεις

- Πού θα λέγατε ότι αποφασίζονται τα σημαντικότερα ζητήματα για εσάς;
- Πού θα έπρεπε να αποφασίζονται;

- Πώς κρίνετε τη συμμετοχή της χώρας μας αλλά και τη γενικότερη τάση για μεγάλους συνασπισμούς και συνεργασίες. Παραδείγματα NATO, ΟΗΕ, ΕΕ.
- Ανεξάρτητα από την οικονομική κρίση: καλύτερα μόνοι μας ή μαζί με άλλους;

Γ θεματική υποενότητα: Πρόσληψη της Δημοκρατίας στην εποχή των δικτύων

Σε αυτό το σημείο λοιπόν και ολοκληρώνοντας τη συζήτησή μας, έχουμε αναφερθεί σε ζητήματα ενημέρωσης, κοινωνικών δραστηριοτήτων, συμμετοχής στις εκλογές και της σχέσης μας με το κράτος. Αναφερθήκαμε στο διαδίκτυο και πως επηρεάζει αυτές τις δραστηριότητες. Το τελευταίο θέμα λοιπόν που θα ήθελα να συζητήσουμε είναι το θέμα της Δημοκρατίας. Όλο και περισσότερο ακούγεται τελευταία η θέση πως η Δημοκρατία βρίσκεται σε κρίση. Το ακούμε από τα ΜΜΕ, από τους πολίτες στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό, από κάποιους ειδικούς. Εσείς τι πιστεύετε για αυτό;

- Συμφωνείτε με την άποψη ότι η Δημοκρατία σήμερα περνάει κρίση;
- Ποια είναι για εσάς τα χαρακτηριστικά της Δημοκρατίας; Τι είναι δηλαδή για εσάς Δημοκρατία;
- Μπορεί να βοηθήσει το διαδίκτυο και όλη η νέα ψηφιακή τεχνολογία στη λειτουργία της Δημοκρατίας σήμερα, με κάποιον τρόπο;

Ευχαριστίες στον/στην συνεντευξιαζόμενο/συνεντευξιαζόμενη για τη συμμετοχή

2.3.2 Η αιτιολόγηση των θεματικών ενότητων

Πρώτο βήμα στον σχεδιασμό της έρευνας αποτέλεσε η σύνταξη του οδηγού συνεντεύξεων. Καταρχήν ο οδηγός συνεντεύξεων είναι χωρισμένος σε πέντε μέρη, ένα εισαγωγικό και τέσσερα μέρη που αφορούν το υπό διερεύνηση θέμα. Το εισαγωγικό μέρος περιλαμβάνει τη γνωριμία με τους συνεντευξιαζόμενους, τη διαβεβαίωση εχεμύθειας και τη συμφωνία του μέσου καταγραφής της συζήτησης. Η πορεία που ακολουθούν οι υπόλοιπες θεματικές ενότητες είναι πορεία μετάβασης από το γενικό στο ειδικό, δηλαδή από τη γενικότερη χρήση των ψηφιακών μέσων, στις απόψεις για τα ψηφιακά μέσα και από εκεί στις αντιλήψεις για όσα έχουν επιφέρει κοινωνικά, για παράδειγμα την εντονότερη παγκόσμια αλληλεξάρτηση, με πυρήνα ό,τι αφορά τη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Συνοπτικά, στην πρώτη θεματική ενότητα με τίτλο «Τεχνολογικό προφίλ των πολιτών / Κτήση και χρήση τεχνολογίας» γίνεται καταγραφή των γενικών τάσεων χρήσης της ψηφιακής τεχνολογίας σε διάφορες εκφάνσεις της καθημερινότητας και των απόψεων που τις στηρίζουν. Στη δεύτερη θεματική ενότητα με τίτλο «Χρήση μέσων από τους πολίτες / Ενημέρωση και πληροφορία», η συζήτηση επικεντρώνεται στο θέμα της ενημέρωσης, της ένταξης των ψηφιακών μέσων στη δραστηριότητα αυτή και αναζητείται η αξία της ενημέρωσης για τους πολίτες και το αν τη συσχετίζουν με το δημοκρατικό πολίτευμα. Στην τρίτη θεματική ενότητα, «Κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική δικτύωση», προσεγγίζεται το ζήτημα της συμμετοχής σε κοινωνικές δραστηριότητες στον φυσικό και στον ψηφιακό κόσμο, ψάχνοντας αν και πώς

συμμετέχουν οι άνθρωποι στα κοινά στην κοινωνία των δικτύων. Τέλος, η τέταρτη και τελευταία ενότητα «Εθνικό και υπερεθνικό / Διαδίκτυο και Δημοκρατία» ασχολείται με τις στάσεις που αναπτύσσονται απέναντι στην παγκόσμια διασύνδεση και τις απόψεις για την αποτελεσματικότητα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας εν μέσω παγκοσμιοποίησης.

Παρακάτω καταδεικνύεται λεπτομερώς το περιεχόμενο των πέντε μερών του οδηγού συνέντευξης από κοινού με τη λογική που τους διέπει.

Εισαγωγικό μέρος

Το πρώτο και εισαγωγικό μέρος της έρευνας συγκροτείται από τη γνωριμία. Η πρώτη επαφή με τους συνεντευξιαζόμενους αποτελείται από την εισαγωγική σύσταση της ερευνήτριας και την αποκάλυψη κάποιων προσωπικών στοιχείων για την ίδια, όπως ηλικία, σπουδές, τόπο κατοικίας, με σκοπό την εδραίωση μιας πρώτης σχέσης εμπιστοσύνης ερευνήτριας - συνεντευξιαζόμενων (Robson 2010: 329). Έτσι ξεκαθαρίζεται το πλαίσιο διεξαγωγής της έρευνας που εδώ είναι η συγγραφή της διπλωματικής εργασίας. Στη συνέχεια δίνονται πληροφορίες εν είδη περίληψης, των τεσσάρων θεματικών ενοτήτων της συνέντευξης. Με αυτόν τον τρόπο ο συνεντευξιαζόμενος είναι δυνατόν να προσανατολιστεί ως προς το θέμα της συζήτησης που ακολουθεί. Έπειτα οι συνεντευξιαζόμενοι βεβαιώνονται για την τήρηση εχεμύθειας και τη μυστικότητα των προσωπικών τους στοιχείων, ώστε να νιώσουν άνετα να πουν όσα σκέφτονται. Στη συνέχεια τους ζητείται η συνέντευξη να ηχογραφηθεί, για λόγους ευκολίας αλλά και πιστότητας που προσφέρει η απομαγνητοφώνηση. Τέλος, ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην επεξήγηση από μέρους της ερευνήτριας πως η εν λόγω συνέντευξη δεν αποτελεί τεστ γνώσεων για τους ερωτώμενους, αλλά μια συζήτηση για τις προσωπικές τους απόψεις και εμπειρίες γύρω από τα υπό συζήτηση θέματα. Εφόσον δίνεται έγκριση, το μαγνητόφωνο ανοίγει και ακολουθεί η γνωριμία με τον συνεντευξιαζόμενο, ως μια χαλαρή κουβέντα, για το «ζέσταμα» της ατμόσφαιρας (Robson 2010).

Στο σημείο αυτό ζητείται από τους συμμετέχοντες να παρουσιάσουν με λίγα λόγια τον εαυτό τους συμπεριλαμβάνοντας στην παρουσίαση αυτή δημογραφικές μεταβλητές όπως ηλικία, εκπαιδευτικό επίπεδο και κύριο επάγγελμα. Παράλληλα καταγράφεται από την ερευνήτρια, το φύλο των συμμετεχόντων. Τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιούνται αργότερα για την ανάλυση, ερμηνεία και συσχέτιση των απαντήσεών τους. Στην πραγματικότητα τα στοιχεία αυτά αποτελούν μεταβλητές που φαίνεται να έχουν επηρεάσει τα αποτελέσματα συγγενικών ως προς το θέμα ερευνών (Norris 1999, Coleman & Spiller 2003, Coleman 2005, Smith 2013, διαΝΕΟσις 2016, Loader, Vromen & Xenos 2014) και παρακάτω εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους επιλέχθηκαν οι τέσσερις συγκεκριμένες μεταβλητές.

Μια μεταβλητή που χρησιμοποιείται συχνά στις έρευνες είναι αυτή του φύλου. Το πέρασ των ετών δείχνει πως ολοένα και περισσότερο η μεταβλητή αυτή αποδυναμώνεται σε σχέση με πολλές πλευρές των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Εντούτοις όλες οι έρευνες που αναφέρονται παραπάνω, και οι σχετικές με τη χρήση

της τεχνολογίας έρευνες σχεδόν πάντα τείνουν να αναδεικνύουν την επιμονή ανομοιογενών γυναικείων και ανδρικών τάσεων και συνηθειών. Μπορεί λοιπόν οι σύγχρονες έρευνες να μην αποκαλύπτουν αιχμηρές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων, δεν δείχνουν όμως αυτές να έχουν εκλείψει παντελώς (Norris 1999, Min 2010). Για τους παραπάνω λόγους το φύλο έπρεπε οπωσδήποτε να ληφθεί υπόψη και σε αυτήν την έρευνα, ώστε να μπορέσουμε να εξετάσουμε τις πιθανές διαφορές ανδρών και γυναικών στη χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας και φυσικά τα βιώματα και τις απόψεις τους κάτω από τις συνυπάρχουσες εμπειρίες παγκοσμιοποίησης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Η ηλικία αποτελεί την κατεξοχήν μεταβλητή στην οποία δίνεται βάση σε όλες τις παραπάνω έρευνες. Οι έρευνες που αφορούν την ψηφιακή τεχνολογία διαχωρίζουν τους πληθυσμούς σε δύο γενιές, τους νέους εξοικειωμένους και γηγενείς στο διαδίκτυο και «τους άλλους». Το γνωστό σήμερα «ψηφιακό χάσμα» στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στον ηλικιακό παράγοντα. Παράλληλα δεν πρέπει να ξεχνάμε πως κι ένα μεγάλο μέρος ερευνών που εστιάζουν στην πολιτική συμπεριφορά και κουλτούρα επίσης αποκαλύπτουν σημαντικά διαγενεακά ζητήματα αντιλήψεων, στάσεων και συμπεριφορών. Η ηλικία λοιπόν δεν θα μπορούσε να λείπει από αυτήν την έρευνα ως ένα σημαντικό στοιχείο προς διερεύνηση σε σχέση με τις απαντήσεις των συνεντευξιζόμενων, πάνω στο οποίο άλλωστε στηρίζονται μερικές από τις υποθέσεις της έρευνας.

Μια από τις σημαντικότερες μεταβλητές με βάση τη βιβλιογραφία αποτελεί επίσης το μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων. Ιδιαίτερα εμφανείς είναι, σύμφωνα με την παραπάνω βιβλιογραφία, οι σχέσεις μορφωτικού επιπέδου και πολιτικής συμπεριφοράς, μορφωτικού επιπέδου - κοινωνικής δικτύωσης και μορφωτικού επιπέδου - αντίληψης για τη δημοκρατία. Ηχηρό παράδειγμα αποτελεί, μια έρευνα του Smith (2013), για τη συμμετοχή σε κοινωνικοπολιτικές δραστηριότητες offline και online, η οποία έδειξε πως οι διαφορές συμμετοχής σχετίζονται κατεξοχήν με το μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων, παρά με οποιοδήποτε άλλο τους χαρακτηριστικό.

Τελευταία μεταβλητή που λαμβάνεται υπόψη είναι το επάγγελμα. Στην παρούσα έρευνα γίνεται η υπόθεση ότι η εξοικείωση με την ψηφιακή τεχνολογία στην εργασία επηρεάζει με ποικίλους τρόπους τη σχέση των ερωτώμενων με αυτήν γενικότερα, όπως για παράδειγμα την άποψη που ενδέχεται να έχουν για τη χρησιμότητά της. Αυτό, εκ των πραγμάτων, θέτει σε μια διαφορετική θέση εκείνους που δεν σχετίζονται με αυτήν επαγγελματικά.

Πρώτη θεματική ενότητα - Τεχνολογικό προφίλ των πολιτών / Κτήση και χρήση τεχνολογίας

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της εποχής μας είναι η ευρεία διείσδυση και καθημερινή χρήση ψηφιακών μέσων σε όλες τις εκφάνσεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Αυτή η ιδιαιτερότητα του «σήμερα» χαρακτηρίζεται από την πρωτοφανή εξέλιξη και τεράστια εξάπλωση της ψηφιακής

τεχνολογίας με ταχύτετους ρυθμούς. Η εν λόγω διαπίστωση κάνει εισαγωγικής σημασίας την κατανόηση της σχέσης των συμμετεχόντων στην έρευνα με το διαδίκτυο και τα ψηφιακά μέσα. Μόνο έτσι μπορεί να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο τοποθετούνται οι συμμετέχοντες σε σχέση με τη σύγχρονη κοινωνία των δικτύων και στη συνέχεια να εξεταστούν οι δύο παρακάτω συσχετισμοί. Αφενός η σχέση μεταξύ του τεχνολογικού προφίλ και της συμμετοχής στα κοινά και αφετέρου η σχέση τεχνολογικού προφίλ και προσανατολισμού των απόψεων, προβληματισμών και συναισθημάτων που αφορούν την εντεινόμενη παγκόσμια διασύνδεση και συνακόλουθα την ποιότητα της σύγχρονης δημοκρατίας.

Ο λόγος που η ενότητα της τεχνολογίας αποτελεί την πρώτη θεματική ενότητα της συνέντευξης είναι πρωτίστως επειδή η ψηφιακή τεχνολογία διαπερνά όλες τις επόμενες θεματικές. Επίσης όμως, από τις συνολικά τέσσερις θεματικές ενότητες, αποτελεί την πλέον απλή και με τις λιγότερες απαιτήσεις ενότητα. Συγκεκριμένα, ρωτώντας για τις συνήθειες των ανθρώπων χωρίς πολλές ιδιαίτερα προσωπικές και διεισδυτικές ερωτήσεις, μπορούμε να εδραιώσουμε μαζί τους ένα κλίμα πρώτης εμπιστοσύνης και επικοινωνίας. Η περιγραφή της δουλειάς τους, μιας συνηθισμένης ημέρας από τη ζωή τους και τις γενικότερες συνήθειές τους σε σχέση με την ψηφιακή τεχνολογία δεν χρειάζονται ιδιαίτερες γνώσεις, σκέψεις ή προβληματισμούς. Για αυτούς τους λόγους κρίθηκε πως αυτή η θεματική ενότητα είναι κατάλληλη ως αρχική για να αισθανθούν άνετα οι άνθρωποι να μιλήσουν. Ακόμη η θεματική αυτή ενότητα αποτελεί τη λογικότερη και πιο ομαλή μετάβαση από την προσωπική αυτοπαρουσίαση του εκάστοτε ερωτώμενου στην κυρίως συνέντευξη, με τη λογική της «αγκίστρωσης» από την επαγγελματική ιδιότητα για την είσοδο στο κυρίως σώμα της συνέντευξης.

Η πρώτη θεματική ενότητα λοιπόν έχει τίτλο «Τεχνολογικό προφίλ των πολιτών - Κτήση και χρήση τεχνολογίας» και χωρίζεται σε τρεις θεματικές υποενότητες:

- *Η χρήση τεχνολογίας στην εργασία και στις υποχρεώσεις*
- *Η χρήση τεχνολογίας σε άλλες δραστηριότητες*
- *Η μη χρήση τεχνολογίας*

Στην πρώτη υποενότητα ερευνάται πρωτίστως αν οι άνθρωποι χρησιμοποιούν ψηφιακά μέσα στην εργασία τους ή για την εκτέλεση υποχρεώσεων, για παράδειγμα ηλεκτρονικές αγορές, χρήση ηλεκτρονικών συστημάτων για την πληρωμή λογαριασμών κ.ά. Επίσης συζητείται το αν διαθέτουν ψηφιακά μέσα και τι είδους είναι αυτά, όπως προσωπικό υπολογιστή, smartphone, tablet κοκ., με ποιους τρόπους τα χρησιμοποιούν και πώς αισθάνονται για την ύπαρξη των μέσων σε αυτούς τους τομείς. Οι υποθέσεις εργασίας σε αυτήν την υποενότητα είναι ότι:

1. Η παρουσία και χρήση των ψηφιακών μέσων στην εργασία και στην εκπόνηση υποχρεώσεων είναι σημαντική και εκτενής.
2. Η μεγαλύτερη εξοικείωση με τα ψηφιακά μέσα σχετίζεται με την νεαρή ηλικία, το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο και τη φύση του επαγγέλματος.

Στη δεύτερη υποενότητα τίγεται το αν οι άνθρωποι χρησιμοποιούν ψηφιακά μέσα εκτός εργασίας, που και πώς τους χρησιμεύουν, ποια είναι η εξοικείωσή τους και πόσο εξαρτώνται οι καθημερινές τους δραστηριότητες από αυτά. Η συζήτηση στοχεύει στο να αποκαλύψουν τι πιστεύουν ότι τους προσφέρουν ή τους στερούν τα ψηφιακά μέσα σε σύγκριση με παλιές μεθόδους και πώς αισθάνονται για τη διείδυσή τους σε όλες τις παραπάνω δραστηριότητες. Οι υποθέσεις εργασίας σε αυτήν την υποενότητα είναι ότι:

1. Τα ψηφιακά μέσα έχουν ενταχθεί βαθιά στις καθημερινές δραστηριότητες των συμμετεχόντων.
2. Οι ψηφιακές δραστηριότητες είναι εντονότερα ψυχαγωγικού ενδιαφέροντος.

Η τρίτη υποενότητα είναι σχεδιασμένη για εκείνη τη μερίδα ανθρώπων που ενδέχεται να μην είναι καθόλου εξοικειωμένη με τη χρήση ψηφιακών μέσων ή να τα χρησιμοποιεί ελάχιστα. Το ενδιαφέρον της υποενότητας κατευθύνεται στην αποκάλυψη των αιτιών τέτοιων περιπτώσεων, ιδιαίτερα στο αν αποτελούν ηθελημένη και συνειδητή επιλογή ή είναι αποτέλεσμα άλλων αιτιών. Περισσότερο από όλα όμως, σε αυτήν την υποενότητα, διεξάγεται μια προσπάθεια ανάγνωσης της συναισθηματικής διάστασης της μη-χρήσης ψηφιακής τεχνολογίας. Δηλαδή, τι σημαίνει να ζει κανείς σε έναν κόσμο που περιβάλλεται και καθορίζεται από την τεχνολογία και τη χρήση διαδικτύου χωρίς ο ίδιος να μετέχει καθόλου ή ελλιπώς σε αυτόν τον κόσμο; Οι υποθέσεις εργασίας σε αυτήν την υποενότητα είναι ότι:

1. Η μη χρήση ή πολύ περιορισμένη χρήση ψηφιακής τεχνολογίας απορρέει από ιδεολογικά ισχυρή αντίθεση σε αυτά, όπως φόβους ότι η τεχνολογία αποξενώνει και αρνητικές απόψεις και άγχος για τις καταστρεπτικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης.
2. Η μη χρήση ψηφιακής τεχνολογίας σχετίζεται με μεγάλη ηλικία.
3. Όσοι δεν κάνουν χρήση ψηφιακών μέσων τα υποκαθιστούν με τη φυσική επαφή, το τηλέφωνο, την τηλεόραση ή την εφημερίδα.

Δεύτερη θεματική ενότητα - Χρήση μέσων από τους πολίτες / Ενημέρωση και πληροφορία

Ό,τι γνωρίζουμε για τον κόσμο και το κοινωνικό περιβάλλον γύρω μας φτάνει σε εμάς σε μεγάλο βαθμό, εάν όχι εξολοκλήρου, ως δευτερογενής, διαμεσολαβημένη πληροφορία. Η πληροφορία αυτή αντλούνταν κατά κανόνα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ενώ σήμερα στο κάδρο προστίθενται τα ψηφιακά μέσα με τις μυριάδες επιλογές πιθανών ιστοτόπων που μπορεί κανείς να επισκεφτεί. Σε μια πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από την συνεχιζόμενη εκρίζωση των κοινωνικών σχέσεων από τα κλασικά πλαίσια αλληλεπίδρασης και την αντικατάστασή τους από τα αφηρημένα συστήματα, η πρόσβαση στον κόσμο διαμέσου των μέσων είναι σημαντικότερη από

ποτέ. Η δεύτερη αυτή θεματική ενότητα λοιπόν ασχολείται με τον τρόπο και την ποιότητα διαχείρισης της ενημέρωσης από τους συμμετέχοντες.

Η δεύτερη θεματική ενότητα που τελεί υπό τον τίτλο «Χρήση μέσων από τους πολίτες/ Ενημέρωση και πληροφορία» χωρίζεται στις εξής τρεις υποενότητες:

- *Συνήθειες και μέσα ενημέρωσης / Γενική εικόνα*
- *Προτίμηση μέσου ενημέρωσης και περιεχόμενο*
- *Ο ρόλος της ενημέρωσης για τον πολίτη*

Στην πρώτη υποενότητα ερευνάται ποια μέσα προτιμούν οι συμμετέχοντες για την ενημέρωσή τους, αν υπάρχουν μέσα τα οποία απορρίπτουν και ποιοι είναι λόγοι που προτιμούν ένα μέσο περισσότερο από τα άλλα.

Στη δεύτερη υποενότητα εξειδικεύουμε τη συζήτηση στους λόγους προτίμησης του μέσου που χρησιμοποιούν περισσότερο, αναζητώντας το περιεχόμενο που προτιμούν. Υποθέσεις εργασίας εδώ είναι ότι:

1. Η ανάγνωση εφημερίδας βρίσκεται σε μεγάλη υποχώρηση.
2. Οι συμμετέχοντες προτιμούν το διαδίκτυο για να αποφύγουν το περιεχόμενο των ΜΜΕ, τα οποία δεν εμπιστεύονται.
3. Η παρακολούθηση της πολιτικής ενημέρωσης υποχωρεί δίνοντας τη θέση της σε περιεχόμενα πιο ψυχαγωγικού χαρακτήρα.
4. Στο επίπεδο του περιεχομένου υπάρχει μια μεγάλη αντίφαση. Το διαδίκτυο βρίσκεται ψηλά σε προτίμηση επειδή το περιεχόμενο είναι αυστηρά εξατομικευμένο. Παράλληλα όμως ο τρόπος επαφής με τις ειδήσεις δεν γίνεται με ενεργό ψάξιμο, αντίθετα προτιμάται η επιλεγμένη από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενημέρωση.

Στην τρίτη και τελευταία υποενότητα επιχειρείται να συζητηθεί η αξία της πολιτικής ενημέρωσης και της ενημέρωσης εν γένει για τον πολίτη, την καθημερινότητά του και το δημοκρατικό πολίτευμα. Επειδή η κοινωνική τάση οδηγεί προς την ψυχαγωγία και η σημασία της ενημέρωσης ως πολιτικής πράξης, ως συλλογικού δικαιώματος ή συλλογικής υποχρέωσης φαίνεται να υποχωρεί στον σύγχρονο κόσμο, επιχειρείται να αποκαλυφθεί εάν οι άνθρωποι συσχετίζουν ακόμη τη σημασία της ενημέρωσης με τη δημοκρατία. Επειδή είναι δύσκολο και αρκετά τεχνικό, το να μιλήσει κανείς για την αξία της πληροφορίας ή της ενημέρωσης επιλέχθηκε να συζητηθεί ένα φανταστικό σενάριο πλήρους απώλειας της ενημέρωσης από τη ζωή των πολιτών. Σκοπός είναι δια της απουσίας αυτού του αγαθού να σκεφτούν και να εκφράσουν οι πολίτες αν και γιατί θα τους έλειπε, τι δεν θα μπορούσαν να κάνουν χωρίς αυτό και κυρίως να αναζητήσουμε αν με αυτόν τον τρόπο μπορούν, σε περίπτωση που δεν το έχουν κάνει, να συνδέσουν την ενημέρωση με τα δημοκρατικά τους δικαιώματα. Η υπόθεση εργασίας σε αυτήν την υποενότητα είναι ότι:

1. Η συσχέτιση ενημέρωσης και δημοκρατίας κατανοείται ευκολότερα από τους μεγαλύτερους σε ηλικία και τους πιο μορφωμένους. Το φανταστικό

σενάριο απώλειας πρόσβασης στην ενημέρωση θα οδηγούσε όμως όλους τους συμμετέχοντες στη συσχέτιση.

Τρίτη θεματική ενότητα - Κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική δικτύωση

Τις τελευταίες δεκαετίες η συμμετοχή στα πολιτικά κόμματα, στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, στα τοπικά δημοτικά συμβούλια και άλλες αντίστοιχες κοινωνικές δράσεις, έχει σχεδόν μηδενιστεί. Αυτή είναι μια διαπίστωση η οποία αφορά όλα τα βιομηχανικά αναπτυγμένα κράτη και τα δυτικά κράτη με εμποδωμένους δημοκρατικούς θεσμούς (Norris 1999). Η Ελλάδα, ακολουθώντας άλλα δυτικά και ευρωπαϊκά κράτη, δείχνει σταθερά αντίστοιχες τάσεις αποστασιοποίησης από τη δημόσια σφαίρα και τα κοινά, εντεινόμενου πολιτικού κυνισμού, μείωσης των εγγεγραμμένων κομματικών μελών, κάθοδο του ποσοστού πολιτών που προσέρχονται να ψηφίσουν (Τεπέρογλου & Τσατσάνης 2014). Η γενική εικόνα είναι απογοήτευση, μικρότερη συμμετοχή ή απόσυρση από οργανώσεις που ήταν ενεργές στη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Όπως δείχνουν μεγάλες ή μικρότερες έρευνες, ελληνικές και διεθνείς σαν τις παραπάνω, οι άνθρωποι δεν συμμετέχουν στην πραγμάτωση της Δημοκρατίας με τον ίδιο τρόπο όπως παλιά. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν συμμετέχουν με διαφορετικούς τρόπους ή καθόλου. Ο Iglehart (1999: 236) γράφει πως «το κοινό γίνεται πιο κριτικό στην ιεραρχική εξουσία, αλλά ενδιαφέρεται περισσότερο για την πολιτική ζωή και είναι πιο ικανό να διαδραματίσει ενεργό ρόλο στην πολιτική»⁶, για να αναφερθεί σε μια νέα υστερο-νεωτερική πολιτική κουλτούρα η οποία σχετίζεται άμεσα με τα χαρακτηριστικά και τις αξίες που αναδείχθηκαν στην κοινωνία των δικτύων. Πράγματι, ορισμένες άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης έχουν αναδυθεί, όπως τα μεγάλα διεθνή κινήματα, ο εθελοντισμός, η συμμετοχή σε πολιτικές αντιδράσεις, και άλλα, με την Ελλάδα να ακολουθεί πιστά αυτές τις εξελίξεις⁷.

Σε αυτήν την ενότητα ερευνάται, σε μια πρώτη υποενότητα, αν και σε τι είδους δραστηριότητες συμμετέχουν οι ερωτώμενοι στον φυσικό κόσμο και ποια είναι τα κίνητρα που τους ωθούν να συμμετάσχουν. Επίσης επιχειρείται να ανιχνευτεί ποιοι είναι οι λόγοι που τους ωθούν να απέχουν από ορισμένες συλλογικές μορφές οργάνωσης και ποιες είναι αυτές. Ένας από τους προβληματισμούς που υποβόσκει εδώ είναι εάν θεωρούνται αναποτελεσματικές ή ξεπερασμένες ορισμένες παραδοσιακές μορφές οργάνωσης ενώ άλλες, νεότερης μορφής φαίνεται να αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη συμπάθεια.

Στην δεύτερη υποενότητα εξετάζεται ο ρόλος που διαδραματίζουν τα ψηφιακά μέσα στις δραστηριότητες στις οποίες συμμετέχουν οι ερωτώμενοι στον φυσικό κόσμο αλλά και εάν έχουν αναδυθεί νέες μορφές, αποκλειστικά δυναμικής συμμετοχής. Οι υποθέσεις που αφορούν αυτήν την υποενότητα είναι ότι:

⁶ Μετάφραση της γράφουσας.

⁷ Βλ. Σωτηρόπουλος, Δ.,Σ. (2017) Η ελληνική κοινωνία των πολιτών και η οικονομική κρίση. Αθήνα: Ποταμός

1. Οι συμμετέχοντες που είναι ενεργοί σε κοινωνικές δραστηριότητες στον φυσικό κόσμο χρησιμοποιούν τα ψηφιακά μέσα ως εργαλείο για την οργάνωση και προώθηση των δραστηριοτήτων τους.
2. Είναι ισχυρή η πεποίθηση ότι συμμετέχει κανείς έστω και online σε μια δραστηριότητα. Η ικανοποίηση της συμμετοχής αυτής ωστόσο δεν είναι εξίσου πλήρης με αυτήν που αντλείται από τη συμμετοχή στον φυσικό κόσμο.

Τέταρτη θεματική ενότητα - Εθνικό και υπερεθνικό – Διαδίκτυο και Δημοκρατία

Δύσκολα αρνείται κανείς σήμερα την αξίωση ότι οι πυλώνες της δημοκρατίας τους οποίους γνωρίσαμε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έχουν αποδυναμωθεί. Το ερώτημα είναι ποιες είναι οι προοπτικές της δημοκρατίας σε έναν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά παγκοσμιοποιημένο κόσμο, στον κόσμο της κοινωνίας των δικτύων. Η τελευταία αυτή θεματική εξετάζει καταρχήν τις απόψεις των συμμετεχόντων για την παγκόσμια διασύνδεση, τη σχέση εθνικού και υπερεθνικού και τους τρόπους που πιστεύουν ότι μπορούν να επηρεάσουν τις εξελίξεις σήμερα. Στη συνέχεια συζητείται με τους συμμετέχοντες ποιες αξίες αντιπροσωπεύει η δημοκρατία για αυτούς και ποια προβλήματα εντοπίζουν στη λειτουργία της, ρωτώντας τους ανοιχτά εάν υποστηρίζουν ότι η σύγχρονη δημοκρατία διανύει περίοδο κρίσης.

Η θεματική ενότητα «Εθνικό και υπερεθνικό – Διαδίκτυο και Δημοκρατία» χωρίζεται σε τρεις υποενότητες:

- Εκλογική συμμετοχή και σχέση πολίτη και κράτους
- Κράτος και υπερεθνικές οργανώσεις
- Πρόσληψη της δημοκρατίας στην εποχή των δικτύων

Στην πρώτη υποενότητα οι συμμετέχοντες απαντούν εάν ψηφίζουν, εάν αποδίδουν την ίδια σημασία και στα τρία επίπεδα διακυβέρνησης, δηλαδή το τοπικό, εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά και σε ποιο από τα επίπεδα αυτά πιστεύουν ότι αποφασίζονται τα σημαντικότερα για αυτούς πολιτικά πράγματα.

Στη δεύτερη υποενότητα το ενδιαφέρον κινείται γύρω από τους τρόπους που πιστεύουν οι συμμετέχοντες ότι μπορούν να ασκήσουν αποτελεσματική επιρροή στις πολιτικές αποφάσεις, τις θεμελιώδεις ανάγκες των ανθρώπων από το κράτος κι εάν πιστεύουν ότι αυτές σήμερα καλύπτονται και τις ευρύτερες απόψεις για την παγκόσμια διασύνδεση, ποια προβλήματα επιλύει ή ποια ενδεχομένως δημιουργεί. Οι υποθέσεις της υποενότητας έχουν ως εξής:

1. Οι συμμετέχοντες αισθάνονται πολιτικά απογοητευμένοι και απομονωμένοι. Απογοήτευση και διαφωνία με τις πολιτικές εξελίξεις έχουν αναχθεί σε προσωπικά προβλήματα, χάνοντας τον συλλογικό χαρακτήρα που είχαν άλλοτε.
2. Οι άνθρωποι επιθυμούν οι σημαντικές για αυτούς αποφάσεις να λαμβάνονται σε επίπεδο που είναι πιο «κοντά» στους ίδιους.

3. Υπάρχει διστακτικότητα και αμφιθυμία όσον αφορά τη συντελούμενη παγκόσμια διασύνδεση, καθώς αυτή φέρνει ευκαιρίες μαζί με φόβους και ανασφάλειες.

Στην τρίτη υποενότητα οι ερωτώμενοι καλούνται να απαντήσουν τι σημαίνει δημοκρατία για αυτούς, εάν κρίνουν ότι η δημοκρατία περνάει κρίση και αν ναι σε τι συνίσταται η κρίση αυτή. Τέλος ζητείται να μοιραστούν αν πιστεύουν ότι η λειτουργία του διαδικτύου και οι δυνατότητες των ψηφιακών μέσων μπορούν να αξιοποιηθούν για την καλύτερη λειτουργία του πολιτεύματος.

2.4. Η διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή 9 (εννέα) κατοίκων του δήμου Δάφνης – Υμηττού. Η επιλογή του δήμου έγινε με κριτήριο την πολυετή διαβίωση της ερευνήτριας στην περιοχή και άρα την εύκολη πρόσβαση σε ανθρώπινους πόρους, αλλά και τη γνώση γύρω από τις δραστηριότητες που υπάρχουν στην περιοχή, που ήταν απαραίτητες για τη διαχείριση ορισμένων θεματικών της έρευνας.

Από τους 9 συμμετέχοντες, 6 ήταν γυναίκες και 3 άνδρες, ηλικίας 24-66 ετών. Δύο εκ των συμμετεχόντων ανέφεραν στη διάρκεια της συνέντευξης ότι είχαν παιδιά. Σχετικά με το εκπαιδευτικό επίπεδο, 4 δήλωσαν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, 2 μεταδευτεροβάθμιας⁸ και 3 δευτεροβάθμιας. Από τους 9 συμμετέχοντες, το διάστημα που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη, οι 7 ήταν εργαζόμενοι, ο ένας συνταξιούχος και μία νοικοκυρά.

Οι άνθρωποι που συμμετείχαν στην έρευνα προσεγγίστηκαν από την ερευνήτρια με δύο τρόπους: αφενός μέσω του ευρύτερου κοινωνικού κύκλου της ερευνήτριας, αφετέρου με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας όπου κάθε συμμετέχων/ουσα πρότεινε άλλους ανθρώπους που πληρούσαν τα κριτήρια συμμετοχής. Τα κριτήρια αποτελούνταν από τις τρεις συνισταμένες, 1. να είναι κανείς έλληνας πολίτης, 2. να είναι κανείς άνω των 18 ετών, δηλαδή να έχει δικαίωμα ψήφου, και 3. να είναι κάτοικος του δήμου Δάφνης - Υμηττού. Η πρώτη επικοινωνία με τους ανθρώπους από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον της ερευνήτριας πραγματοποιήθηκε δια ζώσης, με τους προτεινόμενους τηλεφωνικά, όπου τους εξηγήθηκε το ευρύτερο θέμα της έρευνας από κοινού με το ότι η έρευνα αποτελεί μέρος διπλωματικής εργασίας που πραγματοποιείται στο πλαίσιο φοίτησης της ερευνήτριας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Οι ημέρες, ώρες και τόποι διεξαγωγής των συνεντεύξεων καθορίζονταν κατά κανόνα από τους ερωτώμενους, με εναλλακτικές προτάσεις της ερευνήτριας όπου χρειαζόταν.

---

⁸ Σύμφωνα με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, επαγγελματικές σχολές όπως τα ΙΕΚ και ιδιωτικές σχολές στις οποίες παρέχεται επαγγελματική εκπαίδευση, δεν αναγνωρίζονται ως τριτοβάθμια εκπαίδευση. Παρόλα αυτά ανήκοντας στον ενδιάμεσο χώρο τριτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης επιλέχθηκε να υιοθετηθεί ο όρος «μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση» ο οποίος χρησιμοποιείται σε τέτοιες περιπτώσεις και καθρεφτίζει ορθότερα το πραγματικό μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων που ανέφεραν τέτοια ειδικευση.

Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τις 11.01.17 έως τις 04.04.17. Οι 4 από τις συνεντεύξεις διεξάχθηκαν σε δημόσιο χώρο, δηλαδή σε καφετέρια στον Υμηττό, και 5 στις ιδιωτικές οικίες των συμμετεχόντων, στον χώρο του σαλονιού ή της τραπεζαρίας. Η διάρκεια των συνεντεύξεων ήταν κατά μέσο όρο μιάμιση ώρα η κάθε μια, με τη μικρότερη συνέντευξη να διαρκεί 59 λεπτά και τη μεγαλύτερη 2 ώρες και 26 λεπτά. Όλοι οι συμμετέχοντες έλαβαν πριν από οποιαδήποτε συζήτηση για την έρευνα υπόμνημα, υπογεγραμμένο από την επιτηρήτρια της διπλωματικής εργασίας, που βεβαίωνε την ιδιότητα της ερευνήτριας και το Πάντειο Πανεπιστήμιο ως θεσμό που βρισκόταν πίσω από την έρευνα. Επίσης κάθε ένας από τους συμμετέχοντες διαβεβαιώθηκε για την διατήρηση ανωνυμίας και μυστικότητας της ταυτότητάς του (με εξαίρεση τα δημογραφικά στοιχεία που ζητήθηκαν).

Από τους συμμετέχοντες ζητήθηκε να μαγνητοφωνηθεί η συνέντευξη για λόγους εξυπηρέτησης της ερευνήτριας στην επεξεργασία του υλικού, πράγμα το οποίο αποδέχτηκαν όλοι χωρίς δεύτερες σκέψεις, με ξεκάθαρα υποστηρικτική διάθεση.

Για τις ανάγκες ανάλυσης και αξιολόγησης του υλικού, οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν από την ερευνήτρια και για λόγους αξιοπιστίας και εγκυρότητας της έρευνας είναι διαθέσιμες στον Τόμο Β της εργασίας.

Κεφάλαιο τρίτο

Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας

3.1. Ο οδηγός αξιολόγησης των ποιοτικών συνεντεύξεων

Η διαδικασία αξιολόγησης των ποιοτικών συνεντεύξεων ξεκίνησε ήδη με την απομαγνητοφώνηση τους (βλ. Παράρτημα στον Τόμο Β) όταν υπήρξε δηλαδή μια πρώτη ολοκληρωμένη εικόνα των ατομικών περιπτώσεων των συνεντευξιαζόμενων και ξεκίνησαν να γίνονται ορισμένες αυθόρμητες συγκρίσεις μεταξύ τους. Στη συνέχεια συντάχθηκε ένας οδηγός αξιολόγησης της ποιοτικής ύλης, ο οποίος περιλαμβάνει συγκεκριμένες οδηγίες για τον τρόπο διαλογής του περιεχομένου που αφορούσε τον σκληρό πυρήνα του θέματος, από το σύνολο του υλικού. Στόχος του οδηγού αξιολόγησης ήταν να επιτρέψει τη δημιουργία πλήρους εικόνας των λεγόμενων κάθε ατόμου ως πρώτου επιπέδου ανάλυσης. Εδώ παραθέτω τα περιεχόμενα αυτού του οδηγού, ο οποίος χωρίζεται κατά το πρότυπο του οδηγού συνέντευξης σε τέσσερις θεματικές ενότητες και τις αντίστοιχες υποενότητες τους. Το αξιολογημένο υλικό που ακολουθεί στο Κεφάλαιο 3.2. είναι αποτέλεσμα της εφαρμογής του οδηγού αξιολόγησης πάνω στην ποιοτική ύλη, δηλαδή στις απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις (βλ. Παράρτημα στον Τόμο Β).

1η θεματική ενότητα – «Τεχνολογικό προφίλ των πολιτών / Κτήση και χρήση τεχνολογίας»

Α υποενότητα: Η χρήση ψηφιακής τεχνολογίας στην εργασία και στις υποχρεώσεις

- Είναι παρόντα τα ψηφιακά μέσα στην εργασία των συμμετεχόντων και με ποιόν τρόπο;
- Είναι παρόντα τα ψηφιακά μέσα στην εκπόνηση υποχρεώσεων και με ποιόν τρόπο;
- Τι είδους ψηφιακά μέσα διαθέτουν οι συμμετέχοντες;
- Είναι εξοικειωμένοι με αυτά;
- Ποια είναι η άποψη που έχουν για την εκτενή παρουσία των ψηφιακών μέσων στην εργασία και τις υποχρεώσεις;
- Υπάρχει όρεξη για περαιτέρω μάθηση και εξέλιξη ή πίεση συνεχούς αλλαγής;

Β υποενότητα: Η χρήση ψηφιακής τεχνολογίας σε πράγματα πέρα από την εργασία και τις υποχρεώσεις

- Έχουν ενταχθεί τα ψηφιακά μέσα στις υπόλοιπες δραστηριότητες των συμμετεχόντων κι αν ναι, σε τι είδους δραστηριότητες;
- Είναι πράγματι εντονότερα συνδεδεμένα τα ψηφιακά μέσα με ψυχαγωγικές δραστηριότητες;

Γ υποενότητα: Η μη χρήση ψηφιακής τεχνολογίας

- Σχετίζεται η μη χρήση ψηφιακής τεχνολογίας με πολύ μεγάλη ηλικία;
- Απορρέει η απουσία ή η πολύ περιορισμένη χρήση ψηφιακών μέσων από ισχυρή ιδεολογική αντίθεση σε αυτά;
- Τι είδους απόψεις εκφράζονται για τα ψηφιακά μέσα από όσους δεν τα χρησιμοποιούν;
- Με τι υποκαθίσταται η χρήση ψηφιακών μέσων;

2η θεματική ενότητα – «Χρήση μέσων από τους πολίτες / Ενημέρωση και πληροφορία»

A υποενότητα: Συνήθειες και μέσα ενημέρωσης –Γενική εικόνα

- Υπάρχει κάποιο μέσο το οποίο προτιμάται για την ενημέρωση, και είναι αυτό το μέσο το διαδίκτυο;
- Είναι εντονότερη αυτή η προτίμηση στους νεότερους σε ηλικία;

B υποενότητα: Προτίμηση μέσου ενημέρωσης και περιεχόμενο

Υπάρχουν μέσα ενημέρωσης τα οποία αποκλείουν οι συμμετέχοντες;

- Ποια είναι τα μέσα που προτιμώνται λιγότερο και ποια περισσότερο;
- Διαβάζουν συστηματικά εφημερίδα οι μεγαλύτερης ηλικίας, πιο μορφωμένοι, άνδρες, με έντονη ιδεολογική ταύτιση;
- Όσοι δεν διαβάζουν εφημερίδα, έχουν τα αντίστροφα χαρακτηριστικά;
- Όσοι προτιμούν το διαδίκτυο ως μέσο ενημέρωσης, για ποιους λόγους το επιλέγουν;
- Τι είδους περιεχόμενο αναζητούν οι συμμετέχοντες για την ενημέρωσή τους;
- Με τι τρόπο αναζητούν τα νέα τους, ενεργά ή παθητικά;
- Τι ρόλο διαδραματίζουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στην ενημέρωση;

Γ υποενότητα: Ο ρόλος της ενημέρωσης για τον πολίτη

- Συσχετίζουν οι συμμετέχοντες την ενημέρωση με τη Δημοκρατία πριν το φανταστικό σενάριο;
- Κάνουν τη συσχέτιση μετά το φανταστικό σενάριο απώλειας;

3η θεματική ενότητα – «Κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική δικτύωση»

A υποενότητα: Συμμετοχή στα κοινά στον φυσικό κόσμο

- Συμμετέχουν οι ερωτώμενοι σε κοινωνικές δραστηριότητες στον φυσικό κόσμο;
- Αν ναι: Σε τι είδους δραστηριότητες;
- Γιατί συμμετέχουν;
- Πώς αισθάνονται για τη συμμετοχή τους;
- Αν όχι: Γιατί όχι;

- Συμμετέχουν ενεργά σε κοινωνικές δραστηριότητες όσοι χρησιμοποιούν λιγότερο την ψηφιακή τεχνολογία;

B υποενότητα: Ο ρόλος του διαδικτύου στη συμμετοχή στα κοινά

- Όσοι συμμετέχουν σε κάποια δραστηριότητα στον φυσικό κόσμο, χρησιμοποιούν, και με ποιόν τρόπο, τα ψηφιακά μέσα στην πραγμάτωση της δραστηριότητας;
- Συμμετέχουν οι άνθρωποι διαδικτυακά σε ομάδες που τους ενδιαφέρουν;
- Πώς νιώθουν για αυτή τους τη δραστηριότητα;
- Έχουν βρει τρόπους διαδικτυακής συμμετοχής όσοι δεν συμμετέχουν καθόλου σε κοινωνικές δραστηριότητες στον φυσικό κόσμο;

4η θεματική ενότητα – «Εθνικό και υπερεθνικό / Διαδίκτυο και Δημοκρατία»

A υποενότητα: Εκλογική συμμετοχή και σχέση πολίτη - κράτους

- Ψηφίζουν οι συμμετέχοντες;
- Σε ποιες εκλογές;
- Θεωρούν την ψήφο σε κάθε επίπεδο σημαντική;
- Ψηφίζουν συστηματικά όσοι συμμετέχουν σε κοινωνικές δραστηριότητες;
- Ισχύει το αντίστροφο για όσους δεν συμμετέχουν;

B υποενότητα: Κράτος και υπερεθνικές οργανώσεις – Κατανόηση του υπερεθνικού

- Ποιοι είναι οι τρόποι με τους οποίους πιστεύουν οι άνθρωποι ότι μπορούν να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις σήμερα;
- Πιστεύουν οι ερωτώμενοι ότι μπορούν να επηρεάσουν;
- Πώς νιώθουν για την αποδυνάμωση της επιρροής τους;
- Με ποιόν τρόπο αναφέρονται στα πολιτικά προβλήματα, ως προσωπικά ή συλλογικά;
- Εκδηλώνουν οι άνθρωποι την επιθυμία οι αποφάσεις να λαμβάνονται όσο το δυνατόν πιο κοντά στους ίδιους;
- Πώς νιώθουν οι άνθρωποι για την παγκόσμια διασύνδεση;
- Τι σκέψεις κάνουν οι πολίτες για το παγκοσμιοποιητικό φαινόμενο;

Γ υποενότητα: Πρόσληψη της Δημοκρατίας στην εποχή των δικτύων

- Με ποια ιδανικά και ποιες αξίες είναι συνδεδεμένη η Δημοκρατία;
- Υποστηρίζουν οι πολίτες ότι η Δημοκρατία σήμερα περνάει κρίση;
- Σε τι συνίσταται κατά τη γνώμη τους αυτή η κρίση;
- Ποια είναι η σχέση της παγκοσμιοποίησης με την κρίση αυτή;
- Μπορεί το διαδίκτυο να συνεισφέρει με κάποιον τρόπο στη γεφύρωση του χάσματος πολίτη-διακυβέρνησης;

3.2. Προς μια τυποποίηση: Τρεις παραδειγματικές περιπτώσεις

Η εφαρμογή του οδηγού συνέντευξης στις 9 (εννέα) συνεντεύξεις της έρευνας οδήγησε στη δημιουργία τριών τύπων. Ως τύποι εδώ νοούνται αυτό που περιγράφει η Ελισάβετ Χαϊντενράιχ (2016) ως «ποιοτικές συλλογικότητες» δομημένες στη βάση των δεδομένων που μοιράστηκαν οι συνεντευξιαζόμενοι στις διηγήσεις τους. Με άλλα λόγια, οι τύποι είναι το αποτέλεσμα μιας ήπιας γενίκευσης και στη συνέχεια κατηγοριοποίησης των ατομικών περιπτώσεων.

Στην περίπτωση της προκείμενης έρευνας κάθε τύπος αντιπροσωπεύει στάσεις και συμπεριφορές σε σχέση με τα ψηφιακά μέσα και τη δικτύωση στην κοινωνία των δικτύων. Αντίστοιχα η ένταξη κάθε ερωτώμενου σε έναν από τους τύπους εξαρτάται από την ποιότητα και αξιολόγηση της σχέσης του με τα ψηφιακά μέσα και τη δικτύωση που προέκυψε από την περιγραφή της ατομικής του περίπτωσης.

Οι τρεις τύποι λοιπόν που προέκυψαν από αυτήν την διαδικασία είναι «Ο δικτυωμένος», «Ο διστακτικός με ιδεολογικό υπόβαθρο» και «Ο κρατών απόσταση ασφαλείας». Παρακάτω περιγράφονται λεπτομερώς οι αποχρώσεις που συνθέτουν κάθε έναν από αυτούς τους τύπους παραθέτοντας τρεις παραδειγματικές περιπτώσεις.

Αρχική επιδίωξη της ερευνήτριας ήταν να αξιολογηθούν και να αναλυθούν σε βάθος όλες οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν. Κύριο εμπόδιο όμως στο να γίνει αυτό στην πραγματικότητα αποτέλεσε ένα ίδιον των ποιοτικών δεδομένων, αυτό που περιγράφει ο Colin Robson (2010) παραφράζοντας τον Miles (1979), ως «ελκυστική ενόχληση». Η ελκυστικότητα των ποιοτικών δεδομένων έγκειται στον πλούτο, την πληρότητα και τη ζωντανία των ανθρώπινων αφηγήσεων, που αντιπαρατίθενται στις αφαιρέσεις των αριθμών (Robson 2010:540). Παράγωγο αυτής της ελκυστικότητας όμως, η ενόχληση αφορά τη δυσκολία ανάλυσης του μεγάλου όγκου του υλικού, που τίθεται δύσκολα υπό έλεγχο, σε περιορισμένο χρονικό διάστημα. Έτσι, ο ελάχιστος χρόνος ανάλυσης σε συνδυασμό με την πρώτη προσπάθεια της ερευνήτριας να δαμάσει τέτοιου είδους υλικό δημιούργησαν τη δυσκολία να αξιολογηθούν σε βάθος τελικά και οι 9 (εννέα) συνεντεύξεις.

Η λύση του παραπάνω προβλήματος προσεγγίστηκε με τη δημιουργία των τριών τύπων στους οποίους ανταποκρίνονταν οι συνεντεύξεις κατά τη διάρκεια ήδη των απομαγνητοφωνήσεων, όταν δημιουργήθηκαν οι πρώτες ολοκληρωμένες εικόνες της κάθε περίπτωσης, και στη συνέχεια με την σε βάθος αξιολόγηση μίας παραδειγματικής περίπτωσης για κάθε τύπο.

Παρακάτω παρατίθεται το αξιολογημένο υλικό κάθε μιας από τις παραδειγματικές περιπτώσεις, το οποίο εμπλουτίζεται με αναφορές στις υπόλοιπες περιπτώσεις στο μεταγενέστερο στάδιο της σύγκρισης μεταξύ των τύπων (βλ. Κεφάλαιο 3.2.).

3.2.1. Ο δικτυωμένος

Τον τύπο αυτόν συγκροτούν 4 από τους συνεντευξιαζόμενους που συμμετείχαν στην έρευνα, η Γ. (διδάκτορας, 24 ετών), η Ζ. (ιδιωτική υπάλληλος, 24 ετών), ο Β. (συνταξιούχος, 66 ετών) και η Λ. (ιδιωτική υπάλληλος, 62 ετών). Την ομάδα εκπροσωπεί η Γ. (24 ετών).

Τεχνολογικό προφίλ - Κτήση και χρήση τεχνολογίας

Η Γ. είναι 24 ετών και αυτή τη στιγμή ξεκινάει το διδακτορικό της, σε χώρα του εξωτερικού. Τα ψηφιακά μέσα είναι εκτενώς παρόντα τόσο στο αντικείμενο σπουδών της όσο και στις υποχρεώσεις της.

Το ίδιο το γνωστικό αντικείμενο των σπουδών της Γ. εξαρτάται από τη χρήση και ύπαρξη των ψηφιακών μέσων και συναρτάται μάλιστα σε μεγάλο βαθμό με την εμφάνισή τους. Παρότι όπως αναφέρει η γένεση του αντικειμένου στηρίχτηκε στις δυνατότητες που προσέφεραν οι υπολογιστές εξαρχής, σήμερα ο ρόλος τους εξακολουθεί να εντείνεται στον κλάδο: «Είναι πολύ πρακτική επιστήμη, σίγουρα [και στο παρελθόν] χρησιμοποιούσαν υπολογιστές, όχι όμως σε βαθμό που το κάνουμε τώρα.» «Ο βαθμός που έχουν εισχωρήσει είναι 90% τεχνολογία, 10% συμπεριφορικά.» Μια από τις πιο χαρακτηριστικές της φράσεις που δεν αφήνει καμιά αμφιβολία είναι όταν λέει ξεκάθαρα: «Είμαι σε μια τεχνοκρατούμενη δουλειά.»

Υπάρχει ποικιλία υποχρεώσεων τις οποίες η Γ. πραγματοποιεί ηλεκτρονικά: «Κυρίως e-banking, πληρωμές λογαριασμών, καμιά φορά παραγγέλνω και delivery φαγητό και φαγητό από το σούπερ μάρκετ να μου το φέρουν για να μη το κουβαλάω. Και ψώνια, ρούχα και φάρμακα καμιά φορά αν είναι, προϊόντα περιποίησης προσώπου, καλλυντικά.»

Η Γ. έχει στην κατοχή της πολλές διαφορετικές συσκευές πρόσβασης στο διαδίκτυο, η κάθε μια από τις οποίες χρησιμοποιείται για διαφορετικό λόγο σε διαφορετική περίπτωση: «Από συσκευές έχω ένα κινητό, κανονικά είχα δύο κινητά, ένα για τα πιο επαγγελματικά και ένα για φιλικές υποθέσεις. Και μετά ένα tablet, ένα laptop και έναν σταθερό υπολογιστή.»

Υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί λόγοι και τρόποι χρήσης των μέσων για την εξυπηρέτηση της εργασίας και των υποχρεώσεων στη ζωή της Γ. Αφενός επιθυμεί να είναι συνεχώς επικοινωνιακά προσβάσιμη: «Το κινητό μου για να βλέπω συνέχεια τα email». Αφετέρου για τη μελέτη του αντικειμένου σπουδών: «Για πηγές, paper, άρθρα, όλα γίνονται ηλεκτρονικά.» και για την πραγματοποίηση της εργασίας: «Tablet όταν δεν μπορώ να κουβαλάω το PC όλη μέρα». Όπως λέει χαρακτηριστικά: «Στους υπολογιστές περνάω σχεδόν όλη μου τη ζωή».

Η Γ. έχει μεγάλη εξοικείωση με τα διάφορα ψηφιακά μέσα και τη χρήση τους, ενώ η εκμάθηση και εξοικείωση ήρθαν αρχικά ως αποτέλεσμα εξωτερικής αναγκαιότητας: «Γύρω στα 17, ξεκίνησα με τα smartphone, αλλά για να πω ότι σίγουρα ένιωθα άνετα

με τα πολυμέσα, με e-banking κλπ, από τα 18 μου. Με το που ξεκίνησα το πανεπιστήμιο επειδή έκανα και κάποια ηλεκτρονικά μαθήματα μέσω του πανεπιστημίου, οπότε ήταν δύσκολο να πω ότι αποκόβω αυτό το κομμάτι.»

Η συνολική εικόνα και αποτίμηση για την παρουσία των ψηφιακών μέσων τόσο στην εργασία όσο και στις υποχρεώσεις της, είναι θετική. Είναι χρήσιμα για την πραγματοποίηση της εργασίας και πιο βολικά. Είναι πιο γρήγορα, πιο απλά και δίνουν την αίσθηση ότι «κερδίζεται χρόνος». Η θετικά διακείμενη αυτή στάση ωστόσο δεν στερείται επιφυλάξεων. Υπάρχουν δεύτερες σκέψεις για επιπλέον χρήση ψηφιακών μέσων τα οποία θα υποκαταστήσουν κι άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες με αποτέλεσμα την ανθρώπινη αδράνεια. Σήμερα όπως αναφέρει «Έχω μια αυτονομία του να σηκωθώ ακόμα, να πατήσω τον διακόπτη, αλλιώς δεν θα έκανα τίποτα [...] τώρα μου δίνει και ένα κίνητρο.»

Εκτός από την εργασία και τις υποχρεώσεις φαίνεται πως τα ψηφιακά μέσα έχουν ενταχθεί και σε πολλές προσωπικές δραστηριότητες της Γ. που εντάσσονται σε κατηγορίες επικοινωνίας, ενημέρωσης και διασκέδασης/ψυχαγωγίας. Στο πεδίο της επικοινωνίας κυρίαρχα είναι τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης όπως Twitter και Facebook, από κοινού με άλλες εφαρμογές π.χ. Viber. Η ενημέρωση είναι επίσης κυρίως ηλεκτρονική, με τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο από κοινού με άλλες ηλεκτρονικές πηγές. Στην ψυχαγωγία περιλαμβάνει πάλι τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης, όπως το Snapchat, ανάγνωση κάποιας ψυχαγωγικής στήλης, όπως ζώδια και παρακολούθηση ταινιών διαδικτυακά.

Χρήση μέσων / Ενημέρωση και πληροφορία

Το διαδίκτυο είναι το μέσο το οποίο η Γ. προτιμάει με μεγάλη διαφορά για την ενημέρωση της: «Το διαδίκτυο βρίσκεται [στην] κορυφή.» Ακόμα και αν η ενημέρωση έχει την έντυπη εφημερίδα ή τηλεοπτικό κανάλι ως πηγή, ο τρόπος παρακολούθησης είναι σχεδόν αποκλειστικά διαδικτυακός.

Τόσο η εφημερίδα, στην κλασική της μορφή, όσο και το ραδιόφωνο είναι δύο μέσα τα οποία φαίνεται να μένουν πίσω σε προτίμηση ως πηγές ενημέρωσης. Ενώ η περιορισμένη ή και ανύπαρκτη χρήση του ραδιοφώνου δεν σχετίζεται με κάποια ιδιαίτερη επιχειρηματολογία, η συνειδητή απόρριψη του έντυπου Τύπου παρουσιάζει ενδιαφέρουσες συσχετίσεις.

Καταρχήν η Γ. κάνει μια σύνδεση του Τύπου με το παλιό και τις προηγούμενες γενιές. Η εφημερίδα παρουσιάζεται σαν ένα χόμπι ή ακόμα και σαν εμμονή. Έντονη είναι η σύνδεση της με τον χρόνο, εφόσον θεωρείται χάσιμο χρόνου και οικονομική σπατάλη: «Έχω πολύ κακή σχέση με την εφημερίδα, πολύ απλά δεν αγοράζω. Στο σπίτι μου υπήρχαν πάντα πολλές εφημερίδες. Ο πατέρας μου είχε λατρεία, τις έκανε συλλογή. Τις θεωρώ χάσιμο χρόνου και χρημάτων. Μια σπατάλη η οποία στην εποχή μας δεν θεωρώ ότι είναι και αναγκαία εφόσον υπάρχει προσβασιμότητα στο internet».

Επιπλέον η Γ. θεωρεί τις εφημερίδες σπατάλη φυσικών πόρων (χαρτιού, άρα ξύλου, άρα δέντρων), πράγμα που δίνει μια οικολογική διάσταση στο θέμα. Ένας ακόμα λόγος που η εφημερίδα της φαίνεται ως λιγότερο ιδανική είναι το περιεχόμενο της, το οποίο κρίνει ως περιττό καθώς τα διάφορα ένθετα δεν ανταποκρίνονται στις προτιμήσεις του κάθε αναγνώστη ξεχωριστά. Μας λέει: «Θεωρώ ότι και κόστος για τη φύση είναι, για ποιο λόγο να τυπώνεται τόσο χαρτί ενώ μπορεί να υπάρχει προσβασιμότητα ηλεκτρονικά, στην ίδια ακριβώς πηγή, στην ίδια ακριβώς ενημέρωση. Έχει ένα κόστος το οποίο για μένα δεν μου προσδίδει κάτι έξτρα, για ποιο λόγο να πληρώνω αυτά τα λεφτά αφού μπορώ να μπω στο διαδίκτυο και να πληρώνω μια ετήσια ηλεκτρονική συνδρομή από το να πηγαίνω να δίνω 2 Ευρώ.. 2 Ευρώ.. 2 Ευρώ κάθε τόσο. Άσε που έχει πολλά έξτρα πράγματα τα οποία είναι άσχετα.»

Σχετικά περιορισμένη είναι και η παρακολούθηση τηλεόρασης, καθώς δηλώνει ότι για να βλέπεις τηλεόραση πρέπει να έχεις χρόνο, τον οποίο η ίδια δεν διαθέτει. Χαρακτηριστικό είναι ότι η παρακολούθηση τηλεόρασης σχετίζεται με την παιδική και νεανική ηλικία, όταν και δηλώνει ότι ο χρόνος ήταν πιο πολύς.

Το μέσο που προτιμάει η Γ. λοιπόν είναι το διαδίκτυο, μέσω του οποίου λέει ότι μπορεί να παρακολουθήσει πληθώρα πηγών μεταξύ των οποίων και κλασικά τηλεοπτικά κανάλια και ηλεκτρονικές εκδόσεις έντυπων (διεθνών) εφημερίδων. Ταυτόχρονα διαδικτυακά έχει πρόσβαση και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπου συγκεντρώνονται όλες οι πηγές για τις οποίες εκδηλώνει ενδιαφέρον και τα οποία χρησιμοποιούνται ως κόμβος σύνδεσης με τις ειδήσεις.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε, ότι το διαδίκτυο ως μέσο ενημέρωσης προτιμάται επειδή δεν έχει κάποια από τα χαρακτηριστικά των τριών άλλων μέσων, ενώ έχει άλλα τα οποία εκλείπουν από τα ΜΜΕ. Για τη Γ. διαδίκτυο σημαίνει κέρδος χρόνου και χρημάτων, πιο οικολογική επιλογή, άμεση πρόσβαση και εξειδικευμένο/εξατομικευμένο περιεχόμενο. Αναφέρει ακόμα η Γ. πως το διαδίκτυο κάνει ευκολότερη τη σύγκριση πολλών διαφορετικών πηγών ταυτόχρονα. Ενώ τέλος μας λέει πως αναζητάει λιγότερο εμφανώς πολιτικά χρωματισμένη ενημέρωση, κάτι που όπως υποστηρίζει το βρίσκεις πιο δύσκολα στα παραδοσιακά ΜΜΕ.

Στο επίπεδο του περιεχομένου στην τηλεόραση προτιμούνται οι ειδήσεις μέσω των δελτίων ειδήσεων. Παρόλα αυτά η σχέση με τις ειδήσεις δεν είναι συνεχής αλλά μάλλον θεματική και αποσπασματική: «Θα δω ειδήσεις όταν ξέρω ότι υπάρχει hot θέμα στην επικαιρότητα.» «[Βλέπω και τηλεόραση] στη φάση που υπάρχει πολύ κρίσιμη περίοδος, όπως τώρα ας πούμε με τον Trump κι όλα αυτά τα πολιτικά, το πολιτικό παρασκήνιο γιατί συνήθως αυτό θεωρώ χρήσιμο.»

Τόσο τηλεοπτικά όσο και διαδικτυακά, δίνεται βάρος στη διασταύρωση των πληροφοριών και τη σύγκριση των πηγών. Ένας από τους τρόπους σύγκρισης είναι μεταξύ ελληνικών και ξένων πηγών, αλλά και γενικότερα πολλών πηγών μεταξύ τους: «Θα προσπαθήσω να το παρακολουθήσω από διάφορα κανάλια. Να δω τι γίνεται και να συγκρίνω ελληνικό και ξένο τύπο. Να δω τι λένε τα ξένα κανάλια.» ή

«Παρακολουθώ πολλά δίκτυα για να δω τι γίνεται. Διάφορες πηγές πληροφόρησης και παραπληροφόρησης καμιά φορά.»

Κριτικάροντας τις πηγές ενημέρωσης στην Ελλάδα, η Γ. αναφέρει πως έχει έλλειψη εμπιστοσύνης στα ΜΜΕ, η οποία προκύπτει από την έλλειψη ουδετερότητας και αντικειμενικότητας στην παρουσίαση των ειδήσεων. Όπως λέει η Γ. προτιμάει να είναι περισσότερο συγκαλυμμένη η πολιτική σύνδεση τόσο του μέσου με το πολιτικό σύστημα όσο και όσων εμφανίζονται στην ενημέρωση (παρουσιαστές/δημοσιογράφοι) με πολιτικά κόμματα. Γενικώς η πολιτική ταύτιση και έκφρασή της ανοιχτά στα μέσα μεταφράζεται ως προπαγάνδα. Αυτός είναι και ο λόγος που για αυτήν είναι σημαντικό να γνωρίζει κανείς τις διασυνδέσεις και να αντιμετωπίζει κριτικά όσα μαθαίνει από αυτές τις πηγές.

Ο τρόπος με τον οποίο επιδιώκεται η ενημέρωση είναι γενικώς μια μίξη ενεργητικότητας και παθητικότητας, με μια εντονότερη κλίση προς τη δεύτερη μορφή αναζήτησης. Σε αυτό παίζει μεγάλο ρόλο το γεγονός ότι είναι το διαδίκτυο το μέσο που κυριαρχεί, με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης: «Μου εμφανίζονται στην αρχική μου αρκετά, όταν υπάρχει έντονη επικαιρότητα σίγουρα. Μπαίνω να ενημερωθώ από εκεί.» Τρόπον τινά έχει πραγματοποιηθεί στα μέσα αυτά, η εξωτερική ανάθεση παράδοσης ειδήσεων, βάσει γενικών ατομικών προτιμήσεων σε σελίδες και πηγές.

Η ενημέρωση, συγκεκριμένα η πολιτική ενημέρωση, λέει η Γ., παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή της επειδή επηρεάζει τη ζωή των ανθρώπων. Χαρακτηρίζει τα μέσα, παλιά και νέα, ως τη «βασική ή τη μόνη εισροή και τρόπο άμεσης πρόσβασης τόσο στην κοινωνία όσο και στην πολιτική», τα αποκαλεί «σύνδεσμο».

Το φανταστικό σενάριο απώλειας της ενημέρωσης και της πρόσβασης σε αυτήν οδήγησε απευθείας στη συσχέτιση ενημέρωσης με τη Δημοκρατία και σε καθεστώτα ολοκληρωτικού τύπου. Το ενδεχόμενο συνδέθηκε με συναισθήματα άγχους και αγωνίας. Αρχικά λέει: «Θα πω ..χούντα! Ένα ολιστικό καθεστώς, αυταρχικό. Μετά θα νιώσω απίστευτο άγχος ας πούμε που δεν μπορώ να έχω πρόσβαση στο τι γίνεται τριγύρω μου, το τι γίνεται στην ίδια μου τη χώρα ας πούμε. Ένα άγχος, μια αγωνία, άσχημο, βαρύ συναίσθημα.» Και συμπληρώνει: «Η ελευθερία λόγου συνδέεται άμεσα με τα μέσα ενημέρωσης και είναι ξεκάθαρα δημοκρατικό αγαθό... το να έχεις πρόσβαση σε πολλές πληροφορίες ακόμα και αν αυτές οι πληροφορίες είναι τι να σου πω.. άχρηστες. Είναι δικαίωμά σου και είναι καλό να υπάρχουν.»

Κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική δικτύωση

Η πρώτη επαφή της Γ. με κάποιου είδους συλλογικότητας ήταν στο πλαίσιο των σπουδών με τις φοιτητικές παρατάξεις. Όπως αναφέρεται, ο τρόπος αντιμετώπισης των πραγμάτων ήταν προβληματικός με αποτέλεσμα να αποχωρήσει. Η δεύτερη προσπάθεια συμμετοχής της σε συλλογικό όργανο ήταν και πάλι εντός του Πανεπιστημίου. Απογοητευμένη από την πρώτη της εμπειρία εντάχθηκε σε ένα

περισσότερο, όπως το χαρακτηρίζει, «πολυσυλλεκτικό [...] ανεξάρτητο και δημοκρατικό κίνημα».

Ο κύριος λόγος συμμετοχής σε μια κοινωνική δραστηριότητα στον φυσικό κόσμο για τη Γ. είναι να φέρει κάποιου είδους αλλαγή. Εν προκειμένω, τονίζει τον ατομικό ρόλο της συμμετοχής και την ενεργητικότητα έναντι μιας παθητικής παρακολούθησης της πορείας των πραγμάτων «αναμένοντας ότι αυτά θα αλλάξουν από μόνα τους ή ότι θα αλλάξουν οι άλλοι». Η πρόταξη της ατομικής πρωτοβουλίας και κινητοποίησης είναι κεντρική στην παραπάνω επιχειρηματολογία.

Εκείνο που προτάσσει ως σημαντικό για τη συμμετοχή της σε μια δραστηριότητα κοινωνική, είναι αυτή να τηρεί ορισμένες προδιαγραφές. Αυτές είναι η ανεξαρτησία του κοινωνικού οργάνου από στενά κομματικά όρια και η ποικιλομορφία των απόψεων εντός του. Τις εντάσεις που ενδεχομένως δημιουργούνται μεταξύ μελών που προέρχονται από διαφορετικούς χώρους, τις μεταφράζει ως «πραγματική δημοκρατία». Η πολυσυλλεκτικότητα εντός της ομάδας λοιπόν είναι επιθυμητή και ευκατάρκεια στο βαθμό που υπάρχουν «κοινές θέσεις και σεβασμός ορισμένων βασικών αρχών». Υπηρετώντας την ανεξαρτησία και την πολυσυλλεκτικότητα οι κοινωνικές ομάδες αυτές σύμφωνα με τη Γ., θα πρέπει να δίνουν τη δυνατότητα στα μέλη να εκφράσουν τις απόψεις τους με τρόπο που δεν θα χαρακτηρίσει ενιαία, πολιτικά, την ίδια τη συλλογικότητα.

Οργανώσεις οι οποίες είναι συνδεδεμένες με πολιτικά κόμματα ή που έχουν σαφείς ιδεολογικές κατευθύνσεις δεν είναι ιδιαίτερα ελκυστικές για τη Γ. Στο ίδιο μονοπάτι ακολουθούν μορφές οργάνωσης όπως ο συνδικαλισμός ή μορφές διεκδίκησης και διαμαρτυρίας όπως πορείες ή απεργίες. Αυτές οι εκδηλώσεις δεν την εκφράζουν και θεωρεί ότι δεν έχουν αποτέλεσμα άλλο από το να δείξουν αντίθεση σε μια πολιτική. Παράλληλα οι μορφές αυτές διαμαρτυρίας, κρίνει ότι πάντα συνδέονται με κομματικές και συνδικαλιστικές επιδιώξεις, οι οποίες κρίνονται αρνητικά.

Από τις παραπάνω δραστηριότητες δεν έγινε ιδιαίτερα σαφές σε ποιο βαθμό και αν η Γ. χρησιμοποιούσε τα ψηφιακά μέσα υποστηρικτικά προς αυτές, επειδή η ροή της συζήτησης δεν επέτρεψε τη διακοπή ρωτώντας για αυτά τα μέσα.

Σήμερα όπως αναφέρει συμμετέχει σε μια άλλη κοινωνική δραστηριότητα, περισσότερο ψηφιακής μορφής παρά φυσικής. Η δραστηριότητα αυτή αφορά τη δημιουργία, διατήρηση και έκδοση ενός ηλεκτρονικού περιοδικού επιστημονικού ενδιαφέροντος με σαφείς ωστόσο πολιτικές προεκτάσεις. Η δραστηριότητα αυτή συντίθεται από τρία συστατικά στοιχεία, πολιτικό χαρακτήρα, επαγγελματικό ενδιαφέρον, και σύμμετρη διαδικτυακής δραστηριότητας με κατά διαστήματα συναντήσεις στον φυσικό κόσμο.

Αφενός το περιοδικό έχει πολιτικό χαρακτήρα όπως μας ενημερώνει η Γ. εφόσον μέσω του περιοδικού προβάλλεται περιεχόμενο με πολιτικά μηνύματα, με στόχο να διαβαστεί από όσους έχουν ενδιαφέρον να το διαβάσουν αλλά και να δοθεί κίνητρο σε όσους γράφουν να γίνουν πολιτικά ενεργοί γράφοντας. Αφετέρου, βασικό κίνητρο των

συμμετεχόντων είναι η προώθηση της ειδίκευσης τους, ο εμπλουτισμός του βιογραφικού και της προσωπικής ανάδειξης παράλληλα με την πολιτικά ενεργή παρέμβαση.

Το τρίτο στοιχείο είναι η σύμμιξη διαδικτυακής δραστηριότητας και φυσικού κόσμου, για την υποστήριξη της συγκεκριμένης δραστηριότητας. Καταρχήν το ηλεκτρονικό περιοδικό υπάρχει κυρίως σε ηλεκτρονική μορφή όσο και οι υπόλοιπες δραστηριότητες που το αφορούν. Η συντριπτική πλειοψηφία των αναγνωστών είναι ηλεκτρονικοί αναγνώστες, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να κατεβάσουν το υλικό του περιοδικού, η διαφήμιση του περιοδικού και ανάρτηση μερών του περιεχομένου γίνεται επίσης διαδικτυακά, κυρίως μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Παράλληλα το διαδίκτυο, συγκεκριμένα το Facebook, στηρίζει την επικοινωνία της ομάδας υπευθύνων και του συντονισμού των δράσεων. Εν προκειμένω ο φυσικός κόσμος στηρίζει περιοδικά την ψηφιακή αυτή δραστηριότητα αφού σπάνια πραγματοποιούνται εκδηλώσεις του περιοδικού στον φυσικό κόσμο όπου μέλη και αναγνώστες συναντιούνται, ενώ επιπρόσθετα προβλέπεται περιορισμένος αριθμός έντυπων εκδόσεων του περιοδικού σε ελάχιστα σημεία πρόσβασης.

Στη συζήτηση για το αν υπάρχουν επιπλέον ομάδες κοινωνικού ενδιαφέροντος που παρακολουθεί η Γ. διαδικτυακά, ομολογεί πως ο χρόνος είναι περιορισμένος για τέτοιου είδους ασχολίες. Ο κεντρικός ρόλος της εργασίας και η ανάγκη να είναι κανείς συνεχώς ενημερωμένος οδηγεί όπως λέει στο να είναι η διαδικτυακή κοινωνικοπολιτική ενημέρωση δεύτερη σε σχέση με την επαγγελματική. Εξαιρέση αποτελούν οι κρίσιμες περίοδοι πολιτικής αλλαγής. Παρόλα αυτά όπως αναφέρει ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται αυτήν την κατάσταση είναι να φέρνει το πολιτικό στα μέτρα της εργασίας της, θέτοντας κάθε φορά στον εαυτό της σε σχέση με τις εξελίξεις το ερώτημα «πώς συνδέονται και πώς επηρεάζουν τα πολιτικά τεκταινόμενα τον κλάδο μου;»

Εθνικό και υπερεθνικό – Διαδίκτυο και Δημοκρατία

Η ενασχόληση με την πολιτική φαίνεται για την Γ. να είναι σχετικά ενεργή. Ψηφίζει τόσο στις βουλευτικές όσο και στις δημοτικές εκλογές, θεωρεί πως η ψήφος δεν είναι μόνο προνόμιο αλλά και υποχρέωση του πολίτη. Σημαντικότερη από άποψη αποτελεσματικότητας θεωρεί την ψήφο στο εθνικό επίπεδο, οι δημοτικές εκλογές κρίνονται ως μη σημαντικές έως και αδιάφορες, ενώ η ευρωπαϊκή ψήφος θεωρείται μάταιη.

Οι λόγοι για τους οποίους πιστεύει τα παραπάνω έχουν να κάνουν με τις απόψεις της για την εγχώρια κατάσταση περισσότερο παρά με παράγοντες που αφορούν την απόσταση από τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Το βασικότερο επιχείρημα είναι η περιπλοκότητα και τα δομικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην ελληνική πολιτική ζωή και κουλτούρα. Υποστηρίζει ότι λόγω της ελληνικής ιδιαιτερότητας τα ελληνικά κόμματα δεν μπορούν να ενταχθούν αποτελεσματικά στις πολιτικές

οικογένειες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Συνέπεια των παραπάνω απόψεων είναι να πιστεύει ότι εφόσον τα κόμματα δεν τηρούν πια τις προδιαγραφές της γνωστής τους ιδεολογίας η ψήφος παύει να έχει κάποιο αντίκρισμα, η φωνή της χώρας γίνεται «μικρή και ταπεινή» και εν τέλει επέρχεται αδυναμία στήριξης των εθνικών πολιτικών σε αυτό το επίπεδο.

Η Γ. δεν έχει αναπτύξει την αίσθηση ότι δεν μπορεί να επηρεάσει τις πολιτικές αποφάσεις γενικότερα, ιδιαίτερα στο εθνικό επίπεδο. Αναφορικά με το υπερεθνικό, με εξέχον το ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά και γενικότερα στο επίπεδο των ενώσεων εκφράζει θετικές στάσεις, οι οποίες όμως δεν στερούνται ανησυχιών, προβληματισμών και αντιρρήσεων.

Καταρχήν ο κύριος τρόπος επιρροής των ακολουθούμενων πολιτικών για τη Γ. θεωρείται η ψήφος. Εξίσου σημαντικές όμως θεωρούνται οι προσωπικές ατομικές επιλογές όπως η επιλογή εργασίας (για ποιόν εργάζομαι και τι σκοπούς επιδιώκω), ο τρόπος και η ποιότητα της ψυχαγωγίας και κυρίως οι επιλογές κατανάλωσης, κοντολογίς ο τρόπος χρήσης της αγοραστικής δύναμης: «Από πού θα ψωνίσει, τι θα φάει, που θα επιλέξει να κινηθεί για διασκέδαση, πώς συγκροτεί την ίδια του τη σκέψη, το lifestyle του.»

Τα ζητήματα τα οποία θεωρεί ως τα σημαντικότερα για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας είναι η παιδεία, η ασφάλεια και η υγεία. Με εξαίρεση ορισμένες πλευρές της παιδείας, τα δύο άλλα πεδία δημιουργούν ανασφάλεια και θεωρεί ότι γενικά υποχωρούν.

Στα μάτια της Γ. δεν υπάρχει ξεκάθαρη υπόδειξη ότι τα προβλήματα σχετίζονται με το κράτος και τις αναποτελεσματικές του παρεμβάσεις ή παροχές. Αντίθετα εκφράζει την άποψη πως ακόμη και σε δυσμενείς οικονομικές συνθήκες η παραγόμενη ποιότητα εναπόκειται στην αποτελεσματική διαχείριση των σχετικών θεσμών και υπηρεσιών. Ενώ παράλληλα τονίζει ότι πρέπει να δοθεί σημασία στην ισότιμη πρόσβαση στις προσφερόμενες υπηρεσίες σε όλους, δηλαδή είναι ζωντανή η ανησυχία αποκλεισμού συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων.

Μια περίπτωση κατά την οποία αναφέρεται η απουσία και ανικανότητα του κράτους ως τέτοιου από τη Γ. να αντιμετωπίσει κάποιο φαινόμενο είναι η μετανάστευση και ενσωμάτωση των ανθρώπων που μεταναστεύουν. Αναφέρει πως τέτοιες συνθήκες δημιουργούν φόβο και ανασφάλεια αλλά και ότι το κράτος δεν είναι παρόν για να καθησυχάσει αυτά τα συναισθήματα.

Εισάγοντας έτσι το υπερεθνικό στον προβληματισμό εκφράζει σταδιακά πως ίσως κάποια πράγματα θα έπρεπε να ρυθμίζονται υπερεθνικά, στην περίπτωσή μας πανευρωπαϊκά: «Ϊδανικά θα θέλαμε το πανευρωπαϊκό.» Η συμμετοχή σε μεγάλους, κοινούς οργανισμούς είναι καλή, χρήσιμη και βοηθητική σαν ιδέα, προσθέτει, ειδικά σε τομείς (ασφάλεια, υγεία) όπου η κρατική αποτελεσματικότητα είναι ελλιπής: «Δεν θεωρώ ότι κάθε κράτος από μόνο του είναι ικανό για να παρέχει όλη την ασφάλεια που χρειάζονται οι πολίτες για να ζουν μέσα... την αντίστοιχη υγεία.»

Αυτή η ιδανική κατάσταση όμως δεν στερείται ταλαντεύσεων και ανησυχιών. Αφενός υπάρχει ανησυχία για τη δυσκολία συνύπαρξης διαφορετικών νοοτροπιών των επιμέρους κρατών και πολιτισμών. Για παράδειγμα εκδηλώνεται πως τα σημερινά προβλήματα που υπάρχουν εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι αποτέλεσμα όχι μόνο κακής οικονομικής συγκυρίας αλλά μεγάλου κοινωνικού χάσματος. Απόλυτα συνεκτατή προς τα παραπάνω λοιπόν είναι η έκφραση ανάγκης προστασίας του τοπικού, σεβασμού των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, όπως και των επιπλέον αναγκών των μειονοτήτων.

Δεν λείπουν οι αναφορές σχετικές με την οικονομία και την ανάγκη εξισορρόπησης των οικονομικών ανισοτήτων και κοινωνικών πολιτικών.

Κυρίαρχη άποψη της Γ. είναι ότι το υπερεθνικό πρέπει να είναι μια συνειδητή απόφαση και άρα να στοχεύει στη συστηματική πρόληψη διαφόρων προβλημάτων και να μην αποτελεί μια τυχαιότητα που υποβάλλεται έξωθεν, διαφορετικά οι συν τω χρόνω εντάσεις ακυρώνουν τα θετικά αποτελέσματα της ένωσης.

Εν τέλει η Γ. καταλήγει πως οι ενώσεις είναι υπερβολικά επικεντρωμένες στην οικονομία και στον παραγωγικό τομέα αφήνοντας πίσω την κοινωνία και το άτομο καθεαυτό. Η επιθυμία λοιπόν που εκφράζεται είναι να επιστρέψουμε στην «ουσία» συγκρότησης των ενώσεων, που είναι ο άνθρωπος.

Η δημοκρατία για τη Γ. συνδέεται με την ελευθερία του λόγου, το δικαίωμα στην κοινωνική κινητικότητα, τη δικαιοσύνη και την πρόσβαση στην παιδεία και τα κοινωνικά αγαθά. Τονίζει τον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα του δημοκρατικού πολιτεύματος με τις πολλές διαφορετικές απόψεις, οι οποίες πρέπει να κυκλοφορούν ελεύθερα.

Η Γ. δεν πιστεύει ότι η δημοκρατία περνάει κρίση και διαφωνεί με όσους το υποστηρίζουν, ενώ πιστεύει ότι είναι η διαφθορά αυτή που συγγέεται με την κακή λειτουργία της δημοκρατίας. Όσο είναι διασφαλισμένη η ελευθερία λόγου, δεν πρέπει να ανησυχούμε, μας λέει. Το μόνο σημείο στο οποίο υποχωρεί σε σχέση με αυτό το επιχείρημα είναι αναφερόμενη στην εμφάνιση των ψευδών ειδήσεων (fake news) ως στρέβλωσης του δικαιώματος στην ελευθερία του λόγου, πράγμα το οποίο όμως δεν βρίσκει τόσο σοβαρό εφόσον δύναται κάθε πληροφορία να ελεγχθεί και να τεθεί σε κριτική. Εδώ προβάλλει τη θετική συνεισφορά του διαδικτύου ως πολύ βοηθητικού λόγω της προσβασιμότητας που προσφέρει σε πληροφόρηση.

Η Γ. πιστεύει ότι υπάρχει μεγάλο πεδίο ένταξης του διαδικτύου στις δημοκρατικές διαδικασίες ως χώρο όπου ανθίζει η ελευθερία του λόγου, ως μέσου εκδήλωσης διαμαρτυρίας, ως μέσου πρόσβασης στη γνώση και στην παιδεία. Περιμένει με ενθουσιασμό την έλευση της ηλεκτρονικής ψήφου που θα διευκολύνει όσους είναι διασκορπισμένοι, λόγω μετανάστευσης, να μετέχουν στις αποφάσεις των τόπων καταγωγής τους, αλλά και την περαιτέρω γραφειοκρατική οργάνωση σε ηλεκτρονικά συστήματα.

3.2.2. Ο διστακτικός με ιδεολογικό υπόβαθρο

Τον τύπο αυτόν συγκροτεί μία από τους συνεντευξιαζόμενους που συμμετείχαν στην έρευνα, η Μ. (νοικοκυρά, 40 ετών).

Τεχνολογικό προφίλ - Κτήση και χρήση τεχνολογίας

Η Μ. είναι 40 ετών, επί του παρόντος δεν ασκεί κάποιο επάγγελμα, είναι παντρεμένη και έχει ως κύρια ενασχόληση την ανατροφή των δύο της παιδιών εδώ και περίπου δέκα χρόνια. Περιστασιακά απασχολείται, εθελοντικά χωρίς να λαμβάνει αμοιβή, με το αντικείμενο των σπουδών και της προηγούμενης εργασίας της που είναι παιδαγωγικού-εκπαιδευτικού περιεχομένου.

Το αντικείμενο της Μ. είναι αρκετά ανθρωποκεντρικό, διαδραστικό και αφορά σε μεγάλο βαθμό σχέσεις εγγύτητας μη διαμεσολαβημένες (πχ. θεατρικό παιχνίδι). Όπως αναφέρει και η ίδια το κέρδος αυτής της δουλειάς είναι η συναισθηματική πληρότητα που δημιουργείται από την ανθρώπινη επαφή, τη λαχτάρα και τη χαρά των παιδιών για τις δραστηριότητες και την ομαδικότητα.

Ξεκινώντας να μιλάει για τις ψηφιακές τεχνολογίες, λέει ότι έχει μια φυσική αποστροφή προς τις οθόνες και δεν είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένη γενικώς με τα ψηφιακά μέσα. Παραδέχεται ότι αν ήταν απαραίτητο για τη φύση της δουλειάς να κάθεται στον υπολογιστή θα το έκανε «αναγκαστικά», για αυτό είναι πολύ ευχαριστημένη που δεν χρειάστηκε να κάνει κάτι τέτοιο.

Το διάστημα που εργαζόταν ακόμη συστηματικά, η Μ. μας λέει ότι έγραφε στον υπολογιστή εβδομαδιαία και μηνιαία προγράμματα ή αναζητούσε ιδέες για νέες παιδαγωγικές δραστηριότητες. Ωστόσο ανησυχούσε για τις επιπτώσεις που έχει ακόμα και αυτή η περιορισμένη παρουσία του υπολογιστή στα παιδιά: «Θεωρούσα ότι δεν είναι καλό και για τα παιδιά να υπάρχει ένας ανοιχτός υπολογιστής, στα πεντάχρονα, που τραβάει το βλέμμα πάρα πολύ.»

Η ίδια ισχυρίζεται ότι δεν έχει καθόλου καλή σχέση με την τεχνολογία, πράγμα που επιρρώνει με τη δήλωση ότι το μόνο ψηφιακό μέσο που διαθέτει και χρησιμοποιεί είναι το smartphone. Παρότι για τις ανάγκες της οικογένειας υπάρχει σταθερός υπολογιστής στο σπίτι, δεν τον χρησιμοποιεί. Ακόμη και το smartphone της όμως το αγόρασε χωρίς να το θέλει ή να το έχει ανάγκη, λίγο πολύ επειδή αναγκάστηκε. Το προηγούμενο κινητό τηλέφωνο της Μ. το οποίο είχε για πολλά χρόνια χάλασε και όπως λέει δεν είχε άλλη επιλογή. Αναφέρει βέβαια ότι εφόσον τώρα μπορεί να συνδεθεί με το internet το κάνει, αν και σπάνια και για πολύ συγκεκριμένους λόγους.

Στη ζωή της Μ. η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας δεν είναι πλήρως απύσχα, είναι όμως σημαντικά περιορισμένη και αντιμετωπίζεται σε μεγάλο βαθμό ως ένα αναγκαίο κακό. Η περιορισμένη αυτή χρήση προκύπτει ως αποτέλεσμα ελάχιστων θετικών εκτιμήσεων για τη χρησιμότητα που φέρουν τα ψηφιακά μέσα και μια ποικιλία ιδεολογικών αντιθέσεων σε αυτά. Ο σκεπτικισμός απέναντι στα μέσα αφορά το οικονομικό πλήγμα συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων από τη νέα μορφή οικονομία, τη σχέση με την εκπαίδευση των παιδιών και τη συσχέτιση που κάνει με τις μαθησιακές δυσκολίες που μπορεί να προκληθούν από την εκτενή χρήση σε μικρή ηλικία, όπως και μια γενικότερη αίσθηση απομόνωσης και από-υλοποίησης που επέρχεται σταδιακά.

Ξεκινώντας από τις αγορές, η Μ. κάνει αγορές μέσω διαδικτύου. Όπως λέει όμως είναι στην πραγματικότητα κατά των αγορών αυτών και γενικώς όταν μπορεί τις αποφεύγει. Ενώ βρίσκει ότι η επιλογή ηλεκτρονικής εξυπηρέτησης σε αυτόν τον τομέα κάποιες φορές «βοηθάει και διευκολύνει» παράλληλα στεναχωριέται και ενοχλείται για τα μαγαζιά που κλείνουν εξαιτίας αυτής της επιλογής. Η Μ. συνδέει τις ηλεκτρονικές αγορές με τις περικοπές προσωπικού και μισθών. Παρά λοιπόν την περιορισμένη χρήση που κάνει νιώθει τύψεις για αυτήν και τις επιπτώσεις που πιστεύει ότι επιφέρει στον φυσικό κόσμο όσον αφορά οικονομία και κοινωνία. Χαρακτηριστικά λέει: «Δηλαδή ας πούμε ότι εγώ αγόραζα ένα περιοδικό μαγειρικής αυτό βοήθαγε κάποιους να έχουν αυτήν την δουλειά. Το ότι εγώ τώρα δεν το αγοράζω, εγώ και πολλοί άλλοι, έτσι, προφανώς.. ε υπάρχει πρόβλημα. Το ότι μπορώ να παραγγείλω ένα ρούχο από το internet, κλείνουν τα μαγαζιά. Δεν χρειάζεται ο άλλος να έχει υπαλλήλους, δεν χρειάζεται να έχει μαγαζιά.» Μιλώντας για τα καταστήματα στον φυσικό κόσμο τα αναφέρει κυρίως ως «μαγαζιά της γειτονιάς», δίνοντας έναν τόνο εγγύτητας.

Μια ακόμα σημαντική πτυχή της αντίθεσης της Μ. στα ψηφιακά μέσα σχετίζεται με τη διαπαιδαγώγηση και την ευρύτερη σχέση παιδιών και ψηφιακών μέσων. Η Μ. μας εξηγεί πως τόσο στο πλαίσιο της δουλειάς της απέφευγε να φέρνει τα παιδιά σε επαφή με τις οθόνες όσο και σήμερα στην οικογενειακή ζωή, με την περιορισμένη χρήση που επιτρέπει στα παιδιά της. Καταρχήν ξεκαθαρίζει πως τηρείται ο γνωστός προστατευτισμός ως προς το πώς και τι κάνουν τα παιδιά στον υπολογιστή του σπιτιού, οποίος βρίσκεται σε κεντρικό σημείο του σπιτιού. Ενώ είναι εγκατεστημένα προγράμματα προστασίας και ενημέρωσης του γονιού για το ιστορικό αναζήτησης. Επίσης όσο γίνεται όπως λέει, η Μ. και ο σύζυγός της αποφεύγουν το να αποκτήσουν τα παιδιά κινητό τηλέφωνο, όσο δεν τους είναι απολύτως απαραίτητο, ακόμα και αν αυτό σημαίνει διαφοροποίηση από τους υπόλοιπους συμμαθητές και συνομηλίκους. Αναφέρει μάλιστα ένα σχετικό περιστατικό: «Τ* εξηγήσαμε ότι δεν πρόκειται να πάρει κινητό. Δεν ζήτησε, μας είπε ότι κάποια στιγμή τ* κοροϊδέψανε στο σχολείο. Και είπαμε εντάξει, δεν πειράζει. Και εμάς μας κοροϊδεύουν για άλλα πράγματα. Δεν έχουμε όλοι τις ίδιες επιλογές. Δεν κάνουμε ότι κάνουν όλοι υποχρεωτικά.» Ένα άλλο παράδειγμα του παραπάνω προβληματισμού είναι η ανησυχία ότι η ηλεκτρονική εξοικείωση σε συνδυασμό με την απομάκρυνση από το διάβασμα και τα βιβλία στη φυσική τους μορφή σε νεαρή ηλικία οδηγεί σε γλωσσική δυσλειτουργία και μαθησιακά προβλήματα.

Μια ακόμη αναφορά που γίνεται από τη Μ., είναι ότι η ενασχόληση με την οθόνη συμβολίζει σε κάποιο βαθμό την απομόνωση, για παράδειγμα αναφερόμενη στα παιδιά της λέει: «Δηλαδή γιατί να μη παίζουμε και οι 4 ένα επιτραπέζιο και να παίζει ο καθένας μόνος του σε μια οθόνη;»

Όλες οι παραπάνω απόψεις ωστόσο δεν οδηγούν στην πλήρη απόρριψη της ψηφιακής τεχνολογίας, ούτε θεωρεί η Μ. ότι είναι καλό να μένεις εντελώς αποκομμένος από την όποια διαδικασία συντελείται κοινωνικά: «Νομίζω από ένα σημείο δεν μπορείς να ακολουθήσεις την εξέλιξη της κοινωνίας.»

Στο σημείο αυτό αποκαλύπτει και τις σκέψεις της για τον αποκλεισμό ορισμένων ανθρώπων λόγω τέτοιων εξελίξεων. Γίνεται ας πούμε εκτενής αναφορά στο ζήτημα των ηλικιωμένων και την ψηφιοποίηση των πάντων γύρω μας, με σημείο αναφοράς τα αισθήματα δυσφορίας, στεναχώριας και απόρριψης που βιώνει η μητέρα της σε σχέση με το ηλεκτρονικό εισιτήριο και την ανάγκη της να νιώσει ότι ανήκει αρμονικά στο κοινωνικό σύνολο: «Δηλαδή εμένα η μαμά μου που είναι 80 χρονών αν καταργηθεί το απλό το εισιτήριο και είναι μόνο το ηλεκτρονικό, δεν θα μπορεί να μπει στο λεωφορείο. Η μαμά μου νιώθει πολύ άσχημα που δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει κάρτα. Ενώ ξέρει ότι δεν την υποχρεώνουν λόγω ηλικίας, παρόλα αυτά στεναχωριέται. Σου λέει, μα καλά δηλαδή πόση διαφορά έχω πια από όλο τον κόσμο;»

Η Μ. πιστεύει ότι υπάρχει σωστή και λανθασμένη χρήση των ψηφιακών μέσων, η δεύτερη είναι αυτή όπου «χάνεται το μέτρο». Τα ψηφιακά μέσα χαρακτηρίζονται από τη Μ. ως καλά για λίγο, όπου ξεπερνώντας το σύνορο καλής χρήσης επέρχεται “αποβλάκωση”: «ο άνθρωπος χαζεύει».

Σε πολλά σημεία της συζήτησης η Μ. μίλησε έντονα για τη ιδιαίτερη σχέση που έχει με την υλικότητα ορισμένων πραγμάτων στον φυσικό κόσμο, τα οποία νιώθει ότι υποκαθίστανται στην ψηφιακή εποχή, όπως το χαρτί και συγκεκριμένα το βιβλίο: «[Το ηλεκτρονικό βιβλίο] δεν έχει τον ήχο, δεν έχει τη μυρωδιά του χαρτιού, θέλω βιβλίο.» Ή ακόμα πιο χαρακτηριστικά αναφέρει: «Γενικά δε μου αρέσει η οθόνη. Δε μου αρέσει, είμαι του βιβλίου, θέλω χαρτί. Όταν ήμουν στο Πανεπιστήμιο με κορόιδευαν όλοι γιατί εγώ καθόμουν και έγραφα πρώτα σε χαρτί τις εργασίες και μετά στον υπολογιστή. Και μου έλεγαν μα καλά ξέρεις πόσο χρόνο χάνεις, ε τους λέω δε μπορώ, θέλω χαρτί, θέλω μουτζούρα, θέλω να σβήσω, θέλω να ξαναγράψω, θέλω η σκέψη μου αν με γυρίσει πίσω να είμαι.. εύκολα να κάνω μια σελίδα πίσω και τη συμπληρώνω.» Την αγάπη της αυτή θέλει να την εμπνεύσει και στα παιδιά της. Κρίνοντας την ψηφιοποίηση αναφέρει: «Εμένα με ενοχλεί αλλά είναι η εξέλιξη των πραγμάτων.»

Γενικώς η χρήση ψηφιακών μέσων υποκαθίσταται με κάθε ευκαιρία, με τη φυσική επαφή ή το τηλέφωνο όταν πρόκειται για επικοινωνία, όπου αυτό είναι δυνατόν. Όπου αυτό είναι αδύνατον, όπως επαφή με ανθρώπους που βρίσκονται μακριά, χρησιμοποιούνται κάποια μέσα δικτύωσης όπως το Viber ή το Skype. Αντίστοιχα χρησιμοποιεί το διαδίκτυο για αναζήτηση συνταγών και ενημέρωσης, αλλά σε γενικές

γραμμές δεν ασχολείται ιδιαίτερα. Κλείνοντας αυτήν την ενότητα η Μ. ξεκαθαρίζει πως η χρήση που κάνει είναι πολύ μικρότερη από αυτήν που θεωρεί “κανονική”.

Χρήση μέσων / Ενημέρωση και πληροφορία

Η Μ. λέει πως το μέσο από το οποίο ενημερώνεται περισσότερο και με μεγάλη απόσταση από τα άλλα μέσα είναι το διαδίκτυο.

Το ραδιόφωνο είναι το μέσο που χρησιμοποιεί συχνότερα η Μ., χωρίς να το συσχετίζει όμως με την ενημέρωση, την οποία ακούει αν τύχει, χωρίς να το κάνει όμως ενεργά.

Με την εφημερίδα λέει η Μ. δεν είχε ούτε έχει καλή σχέση. Κάποτε διάβαζε αν και όχι πολύ συχνά. Έχει χάσει όμως κάθε ενδιαφέρον αλλά και κάθε εμπιστοσύνη σε αυτές. Η μόνη επαφή της Μ. σήμερα με τις εφημερίδες είναι μια ματιά που ρίχνει στα πρωτοσέλιδα όταν περνάει από κάποιο περίπτερο. Δεν προτιμάει να βλέπει τηλεόραση και ποτέ δεν ανέπτυξε, όπως λέει τάση προς αυτήν.

Την εφημερίδα η Μ. τη συνδέει με ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας και τους συνταξιούχους: «Νομίζω η εφημερίδα δεν απευθυνόταν ποτέ στους νέους ιδιαίτερα εύκολα.»

Οι λόγοι για τους οποίους η Μ. προτιμάει το διαδίκτυο είναι η ποικιλία των πηγών και η ευκολία πρόσβασης και σύγκρισης των ειδήσεων, πράγμα που δεν προσφέρουν τα άλλα μέσα. Ιδιαίτερα στη σύγκριση των ειδήσεων δίνεται βάρος λόγω της βαθιάς έλλειψης εμπιστοσύνης της στα ΜΜΕ και εν γένει στην ενημέρωση: «Ψάχνω στο internet να δω. Νομίζω ότι χρειάζονται πολύ φιλτράρισμα πλέον τα πράγματα αυτά που διαβάζεις, αλλά ψάχνω.»

Η Μ. δεν διαθέτει κάποιο μέσο κοινωνικής δικτύωσης, οπότε δεν ενημερώνεται από εκεί. Έχει ορισμένα site στα οποία μπαίνει συχνότερα, αν και τείνει να ψάχνει διάφορες πηγές.

Η Μ. επιδιώκει να ενημερώνεται σε καθημερινή βάση, αν και είναι σαφής στο ότι η εμπιστοσύνη της είναι πολύ περιορισμένη: «Ψάχνω και βλέπω τι γίνεται. Ε εντάξει, νομίζω ότι χρειάζονται πολύ φιλτράρισμα πλέον τα πράγματα αυτά που διαβάζεις.» Συμπληρώνει ότι ο λόγος που έχει ανάγκη αυτήν την ενημέρωση, ενώ δεν την είχε παλιά, είναι επειδή πιστεύει ότι οι άνθρωποι έχουν σταματήσει να συζητάνε μεταξύ τους. Από το σημείο αυτό και έπειτα η συζήτηση για την ενημέρωση πήρε μια απροσδόκητη τροπή: «Νομίζω ότι κάπως έχουμε μουνιάσει λίγο και δεν συζητάμε τίποτα. Δεχόμαστε τα πάντα, χωρίς να κάνουμε τίποτα. [...] Πριν δέκα χρόνια δεν περίμενα ότι θα φτάσουμε έτσι, δηλαδή θα μας λένε κάτι και δεν θα αντιδρούμε. [...] Μας έκαναν να σταματήσουμε να σκεφτόμαστε και να αντιδράμε στα πράγματα.»

[Ο τρόπος με τον οποίο εξελίχθηκε η συζήτηση στο σημείο αυτό οδήγησε την ερευνήτρια στην αλλαγή θέματος για να μη ξεφύγει η ροή από το γενικότερο θέμα, με αποτέλεσμα να μην αναφερθεί στο φανταστικό σενάριο απώλειας της ενημέρωσης, με

σκοπό να αναφερθεί στη συνέχεια. Από παράλειψη της ερευνήτριας ωστόσο και την ανάπτυξη προς διαφορετική κατεύθυνση, η συζήτηση επί του θέματος τελικά δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική δικτύωση

Σχετικά με την κοινωνική συμμετοχή η Μ. εκφράζει ότι είναι κατά της ένταξης. Δεν θεωρεί ότι χρειάζεται να είσαι ενταγμένος σε κόμματα ή συλλόγους. Έπειτα εξηγεί ότι καλό είναι να ανήκεις σε συλλόγους, χωρίς όμως να εμπλέκεσαι με τα αντίστοιχα προεδρεία. Φέρνει ως παράδειγμα τον σύλλογο γονέων στον οποίο συμμετέχει σήμερα ενεργά λέγοντας ότι είσαι μέλος απλώς και μόνο επειδή έχεις την ιδιότητα του γονέα. Μιλώντας για την αντιπροσώπευση μέσα στις συλλογικότητες γενικά αναφέρει ότι τις θεωρεί αναγκαίο κακό, αλλά πως όλοι ασχέτως της θέσης που κατέχουν εντός των συλλογικοτήτων είναι ισότιμοι. Υπηρετώντας τις παραπάνω αξίες, μοιράζεται ότι έχει αρνηθεί να θέσει υποψηφιότητα στον σύλλογο γονέων, παρότι είναι δραστήριο μέλος του. Κρίνει ότι ο σύλλογος αν και ασχολείται με πολλά πράγματα, έχει προοπτικές να ασχοληθεί με πολύ σοβαρά ζητήματα: «Λοιπόν, ναι, εγώ συμμετέχω στα του σχολείου θεωρώ ότι συμμετέχω σε πιο σοβαρά πράγματα, γιατί δεν με ενδιαφέρει το να κάνουμε πάρτι, το να φυτέψουμε ένα δεντράκι μόνο στην αυλή, με ενδιαφέρουν πιο σημαντικά πράγματα στο σχολείο. Εμένα... όχι ότι είναι ασήμαντα τα άλλα αλλά εντάξει.»

Οι λόγοι για τους οποίους η Μ. συμμετέχει και θεωρεί σημαντική τη δραστηριοποίηση στον συγκεκριμένο σύλλογο είναι για να καταπολεμηθεί η αδικία στο σχολείο η οποία έπειτα αναπαράγεται στην κοινωνία. Επιπρόσθετα επειδή όπως λέει τα παιδιά περνούν μεγάλο μέρος της ζωής τους εκεί, το σχολείο είναι τόπος διαπαιδαγώγησης πολιτών, «είναι αυτό που θα τα βγάλει μετά στην κοινωνία», και έχει εν τέλει νόημα επειδή απευθύνεται σε πολλούς και διαφορετικούς ανθρώπους. Όπως προσθέτει, αντίστοιχα δίνει βάση στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών για τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που έχουν, ιδιαίτερα σε σχέση με τον χώρο του σχολείου. Η διαπαιδαγώγηση αυτή αφορά τις σχέσεις παιδιών και συνομήλικων αλλά και παιδιών και δασκάλων.

Τις περισσότερες από τις δράσεις κοινωνικού περιεχομένου που κάνει η Μ. σήμερα τις κάνει επειδή στα μάτια της «κάνει πολύ καλό στα παιδιά σου να βλέπουν ότι συμμετέχεις στα πράγματα». Είναι λάθος λέει να υποδεικνύεις το σωστό χωρίς να είσαι ο ίδιος το παράδειγμα, ενώ πρέπει να στηρίζουμε τις ιδέες και τις αξίες μας στην πράξη. Φέρνει ως παράδειγμα ορισμένες περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος στάσεις που έχει, όπως την ανακύκλωση που κάνει, στην οποία λέει όμως δεν εμπιστεύεται ιδιαίτερα ή σε μια γενικότερη προσπάθεια «διευκόλυνσης του πλανήτη», όπως να μην ανάβει το τζάκι όταν έχει αιθαλομίχλη. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Σε μεγάλο βαθμό κάνω πολλά πράγματα γιατί θεωρώ ότι πρέπει να τα βλέπουν τα παιδιά, τι πρέπει να γίνεται για να κάνουν και αυτά. Από τώρα και μεγαλώνοντας. [...] Ναι, πρέπει να μάθουν να βρίσκονται και αυτά σε μια κοινωνία και νομίζω ότι πρέπει να δείχνεις και εσύ ένα παράδειγμα. Δηλαδή το να κάθομαι στον καναπέ μου και να

τους λέω παιδί μου πρέπει να διαβάζεις, παιδί μου πρέπει να συμμετέχεις και εγώ να μη κάνω τίποτα...»

Η Μ. εκφράζει ότι έχει την επιθυμία να συμμετέχει περισσότερο σε σχέση με την κοινωνία. Ωστόσο μιλάει για το συναίσθημα φόβου που τη διακατέχει σε σχέση με τις κοινωνικές εκδηλώσεις.

Παλιότερα, για παράδειγμα, η Μ. αναφέρει ότι συμμετείχε σε πορείες. Όπως λέει την τελευταία φορά που βρέθηκε σε μια τέτοια εκδήλωση αισθάνθηκε μεγάλο φόβο, αγωνία και ανασφάλεια. Όπως λέει ένιωσε σε μια στιγμή εγκλωβισμένη, να απειλείται, και να φοβάται ότι τα παιδιά της θα μείνουν χωρίς μητέρα. Συζητώντας για τις πορείες εξηγεί πως έχουν χωριστεί σε δύο είδη, είτε εκείνες που έχουν γίνει απλές παρελάσεις είτε εκείνες στις οποίες τα γεγονότα οδηγούν σε ξέσπασμα πολλής βίας. Γενικώς σύμφωνα με τη Μ. οι διαδηλώσεις έχουν γίνει διεκπεραιωτικές και χάνουν την ουσία τους αφού δεν επιφέρουν και αποτελέσματα, ενώ υπάρχουν ορισμένοι που τις «αμαυρώνουν» με λάθος χειρισμούς.

Όταν η Μ. εργαζόταν στην ειδικότητά της, συμμετείχε σε ότι είχε να κάνει με τη δουλειά της και τα εργασιακά δικαιώματα. Τονίζει ότι δεν το έκανε για να προασπίσει τα προσωπικά επαγγελματικά της δικαιώματα αλλά για το σύνολο των ανθρώπων με τους οποίους εργαζόταν: «Ναι, εργασιακά δικαιώματα, όχι όμως μόνο τα δικά μου [...] είχαμε και καθαρίστρια και μάγειρα, όχι μόνο όσοι ήταν στο κομμάτι που ήμουν εγώ.»

Η Μ. θεωρεί ότι τα κόμματα είναι κατά των συλλογικοτήτων και «σαμποτάρουν τα συλλογικά πράγματα». Δηλώνει επίσης ότι είναι κατά του εθελοντισμού, τον οποίο βρίσκει επιζήμιο για την κοινωνία και θεωρεί ότι εξαιτίας του φαινομένου υπάρχουν άνθρωποι που χάνουν τη δουλειά τους.

Αναφερόμενη στο διαδίκτυο, η Μ. θεωρεί ότι είναι μορφή συμμετοχικής δράσης το να εντάσσεσαι στο πλαίσιο διαδικτυακών ομάδων, χωρίς να εκφράζει την ίδια: «είναι μορφή αντίδρασης θεωρώ, γιατί όχι. Δεν είναι ο δικός μου τρόπος, αλλά είναι.». Όπως εξηγεί είναι σημαντικό και «είναι καλύτερο από το τίποτα» το να λαμβάνεις τουλάχιστον ενημέρωση για κάποια θέματα παίρνοντας μέρος σε μια συζήτηση. Μπορεί να μην είναι ο ιδανικός τρόπος συμμετοχής για τη Μ., αλλά «έτσι που γίνεται ο κόσμος είναι και μορφή παρέμβασης».

Εθνικό και υπερεθνικό – Διαδίκτυο και Δημοκρατία

Η Μ. δεν ψηφίζει στις εκλογές ποτέ. Εξαίρεση από τότε που απέκτησε δικαίωμα ψήφου ήταν δύο φορές που αποφάσισε να το κάνει πράξη. Την πρώτη φορά σε δημοτικές εκλογές για να εμποδίσει την ανάδειξη ενός υποψηφίου που είχε πρόταση ανάπλασης της περιοχής με την οποία ήταν ενάντια. Τη δεύτερη φορά σε εθνικές εκλογές ώστε να στηρίξει την άνοδο ενός κόμματος και να «δώσει μια ευκαιρία» όπως

λέει, χωρίς να περιμένει τεράστιες όμως αλλαγές. Απογοητεύτηκε τρομερά όπως αναφέρει από το αποτέλεσμα, όταν το κόμμα τελικά κυβέρνησε.

Για τη Μ. οι εκλογές «είναι κοροϊδία», λέει πως «θεωρεί ότι δεν έχει νόημα η ψήφος της».

Δηλώνει ότι πιστεύει σε συλλογικές τοπικές, ανεξάρτητες δράσεις των ανθρώπων, αμεσότερες μορφές διακυβέρνησης, και δεν την εκφράζει κανείς από όσους επιδιώκουν να ανέλθουν στην εξουσία: «Θα έπρεπε να μαζευόμαστε στο κλειστό Δημαρχείο του Υμηττού όλοι οι κάτοικοι να συζητάμε για το Δήμο μας.» Από την εμπειρία της να λάβει μέρος ή να παρακολουθήσει κάποιες φορές τοπικά συμβούλια, δεν γίνεται τίποτα, απαριθμώντας μια σειρά από παραδείγματα αναποτελεσματικότητας ή αντιμετώπισης των συμπτωμάτων αντί της ρίζας των προβλημάτων που υπάρχουν.

Κατακρίνει τους πολιτικούς καριέρας, την ανακύκλωση στη Βουλή των ίδιων προσώπων και αναφέρει ότι οι ηγεσίες θα έπρεπε να είναι κυλιόμενες, υποστηρίζοντας ότι κανείς δεν την καλύπτει έτσι και αλλιώς και δεν αξίζει την ψήφο της επειδή όλοι ενδιαφέρονται για την εξουσία και όχι για τους ανθρώπους. Εν τέλει ξεκαθαρίζει ότι πρόκειται για διαφωνία με τη λειτουργία του θεσμού των εκλογών και εν γένει της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: «Δεν θεωρώ ότι πρέπει να υπάρχουν εκλεγμένοι και όχι.» Η Μ. πάντα πίστευε ότι θα έπρεπε να υπάρχει μια άλλη μορφή διακυβέρνησης: «Δεν ξέρω, πάντως αυτό που βλέπω είναι ότι κι αυτό που υπάρχει δεν αποδίδει, ξέρω εγώ, να γυρίσουμε σε αρχαία Ελλάδα.»

Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος να επηρεάσεις τα πράγματα σύμφωνα με τη Μ. είναι η συλλογική δράση, όπως αυτή ήταν παλιά: «Όταν ο κόσμος αποφάσιζε να κινητοποιηθεί έρχονταν τα πάνω κάτω.» Με αυτήν την έκφραση εξηγεί ότι οι δράσεις τότε ήταν πολυάριθμες, δυναμικές αποφασιστικές και οι συμμετέχοντες είχαν ξεκάθαρους στόχους για το τι ζητούσαν.

Η Μ. εμφανίζεται απογοητευμένη από τους συνανθρώπους της που, όπως λέει, «βολεύτηκαν» ή επαναπαύτηκαν, αν και τους κατανοεί ταυτόχρονα που φοβούνται να αντιδράσουν. Κάποιες φορές νομίζει ότι η μόνη λύση είναι «να πιάσει πάτο, να κάνει μπαμ και να ξαναρχίσει από την αρχή...».

Για τις ενώσεις και τους διεθνείς οργανισμούς πιστεύει ότι μπορεί να είχαν νόημα στο παρελθόν, όμως σήμερα υπάρχουν για το «θεαθήναι». «Νομίζουμε ότι υπάρχουν και αυτοί και ότι μπορούν να κάνουν πράγματα, μπορούν να εξασφαλίσουν από ειρήνη μέχρι ανθρώπινα δικαιώματα, δεν νομίζω ότι ισχύει τίποτα από αυτά πια όμως [...] δηλαδή εντάξει, κάποιοι πουλάνε όπλα, σκοτώνεται κόσμος, διαλύονται κράτη, δεν υπάρχει κάποιος οργανισμός που να κάνει κάτι για αυτό...», αναφέρει.

Για τη Μ. πάντως «τα πράγματα έχουν ξεφύγει από τα όρια της Ελλάδας». Μιλάει για δυνάμεις που αποφασίζουν και καθορίζουν την τύχη του πλανήτη. Αναφέρεται σε αυτό το σημείο και στην πορεία του καπιταλισμού, την οποία συνδέει με τις ακραίες ανισότητες που υπάρχουν. Για αυτούς τους λόγους στα μάτια της Μ. και οι

συλλογικότητες πλέον μπορούν να καταφέρουν κάτι μόνο αν λειτουργούν υπερεθνικά, διεθνικά και συνεργατικά. Έτσι με τη βοήθεια του διαδικτύου θα επικοινωνήσει ο κόσμος: «Μέσω του διαδικτύου θα επικοινωνήσεις τελικά όταν έρθει η ώρα να γίνει κάτι. Μόνο έτσι, μαθαίνοντας τι γίνεται στις χώρες τους, βρίσκοντας ανθρώπους σε άλλες χώρες που συμμετέχουν στα κοινά.» Και αναφέρει το παράδειγμα της κινητοποίησης που υπήρξε όταν γνωστοποιήθηκε από το διαδίκτυο το 2008 η δολοφονία του Γρηγορόπουλου.

Η Μ. δεν πιστεύει ότι έχουμε δημοκρατία, επειδή έχουμε καπιταλισμό και αυτά τα δύο δεν συνδυάζονται, κυρίως επειδή το οικονομικό αυτό σύστημα παράγει, όπως λέει, βαθιές ανισότητες που δεν συνυπάρχουν με τη δημοκρατία. Όπως λέει η Μ. με απογοήτευση «μάλλον η δημοκρατία στηρίχτηκε στον τίτλο και εγκαταλείφθηκε η ουσία της.» Μόνο μια αυταπάτη δημοκρατίας υπάρχει και όσο περνούν τα χρόνια τόσο τα πράγματα γίνονται χειρότερα.

Για τη Μ. δημοκρατία δεν μπορεί να υπάρχει όσο δεν εξασφαλίζονται ίσα δικαιώματα, ίσες υποχρεώσεις, ίσες ευκαιρίες, ισότιμη πρόσβαση σε παιδεία και υγεία, η εξάλειψη της πείνας και μια ευχάριστη δουλειά για όλους.

Το διαδίκτυο, στο πέρασμα προς τη δημοκρατία που επιθυμεί θα έχει ρόλο σημαντικού εργαλείου, που φέρνει τους ανθρώπους σε επαφή «γιατί έτσι επικοινωνεί ο κόσμος πλέον». Προειδοποιεί ότι δεν ξέρει όμως, μήπως η ψηφιακή τεχνολογία χρησιμοποιείται με τρόπους που αντίθετα οδηγούν σε αδράνεια «μήπως απλά μείνουμε στο διαδίκτυο και ανεβάζουμε μόνο τσιτάτα και δεν κάνουμε τίποτα;»

Η Μ. εκτιμά τη συνεισφορά της τεχνολογικής προόδου στην ανθρώπινη ανάπτυξη. Ανησυχεί για την αντικατάσταση της εργασίας από τις μηχανές που ανήκουν στους κεφαλαιοκράτες: «Έτσι κι αλλιώς με την τεχνολογία δεν χρειάζεσαι και πολύ εργατικά χέρια πια.» Επιθυμία της είναι η τεχνολογία αυτή να υπάρχει ωστόσο να χρησιμοποιηθεί προς όφελος του ανθρώπου, κάτι που προϋποθέτει σύμφωνα με τη Μ. να μην ανήκει σε όσους θέλουν να βγάλουν κέρδος από αυτήν, αλλά για την κατάργηση ανιαρών εργασιών και εν τέλει μια καλύτερη και πιο δημιουργική ζωή.

3.2.3. Ο κρατών απόσταση ασφαλείας

Τον τύπο αυτόν συγκροτούν 4 από τους συνεντευξιαζόμενους που συμμετείχαν στην έρευνα, η Κ. (ιδιωτική υπάλληλος, 32 ετών), η Σ. (ιδιωτική υπάλληλος, 34 ετών), ο Τ. (ελεύθερος επαγγελματίας, 50 ετών) και ο Α. (ελεύθερος επαγγελματίας, 53 ετών). Την ομάδα εκπροσωπεί η Κ.(32 ετών).

Τεχνολογικό προφίλ - Κτήση και χρήση τεχνολογίας

Η Κ. είναι 32 ετών, έχει ένα πτυχίο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σήμερα όμως ασκεί ένα άλλο επάγγελμα που ελάχιστα σχετίζεται με το αντικείμενο ειδίκευσής της.

Αναφέρει ότι οι απαιτήσεις της δουλειάς, τα ωράρια, οι υποχρεώσεις που αναλαμβάνει είναι ιδιαίτερα απαιτητικά.

«Μου παίρνει πολλές ώρες την ημέρα... δεν έχω φυσιολογικό ωράριο... κάθομαι παραπάνω... κάνω ότι πρέπει να κάνω, από όλα.»

Το επάγγελμα ως τέτοιο δεν έχει ιδιαίτερη σχέση με την ψηφιακή τεχνολογία, ανήκει ωστόσο στον τομέα των υπηρεσιών, στον τομέα της εστίασης. Η εξυπηρέτηση και η επαφή με τους πελάτες γίνονται με προσωπική, πρόσωπο με πρόσωπο επαφή. Ορισμένες άλλου είδους υποχρεώσεις, όπως για παράδειγμα οι παραγγελίες της επιχείρησης πραγματοποιούνται τηλεφωνικά. Η Κ. αναφέρει ότι ένας από τους βασικούς λόγους που δεν έχουν εντάξει την ψηφιακή τεχνολογία στις καθημερινές αυτές διαδικασίες είναι ότι ούτε αυτοί στους οποίους απευθύνονται έχουν υιοθετήσει παρόμοια συστήματα και τρόπους λειτουργίας. Γνωρίζει πώς αλλού γίνονται τέτοιες χρήσεις και αφήνει να εννοηθεί πως αν χρειαστεί θα τις υιοθετήσουν και στη δική της επιχείρηση.

Όταν η συζήτηση οδηγείται στο πλαίσιο των υποχρεώσεων, όπως η χρήση e-banking, οι ηλεκτρονικές αγορές, χρήση ηλεκτρονικών συστημάτων που σχετίζονται με δημόσιες υπηρεσίες, η Κ. έχει να πει διαφορετικά πράγματα για κάθε όψη.

Όπως καταρχήν αναφέρει, η χρήση e-banking είναι ένα νέο ακόμα φαινόμενο, στο οποίο κυρίως λόγω δουλειάς έχει «αναγκαστεί» να αναμιχθεί, το οποίο δεν της αρέσει όμως ούτε σαν ιδέα ούτε σαν πρακτική. Αναφέρει παράλληλα ότι γενικά παρατηρεί μια σταδιακή ψηφιοποίηση των πάντων, πράγμα που της φαίνεται «ξένο», στο οποίο αργεί να προσαρμοστεί, αλλά τελικά «αναγκαστικά» μαθαίνει. Ενώ χαρακτηρίζει την ίδια της τη στάση οπισθοδρομική, θεωρεί ότι είναι προσωπικό της θέμα αυτή η αντίδραση και λέει ότι «...η πρόοδος είναι φυσιολογική και μας διευκολύνει τη ζωή.»

Στην περίπτωση των ηλεκτρονικών αγορών, δεν έχει, όπως λέει, εμπλακεί προσωπικά. Έχοντας όμως κάνει κάποια ηλεκτρονική αγορά από κοινού με μια φίλη, έζησε μια απογοητευτική εμπειρία, όταν το προϊόν δεν ανταποκρινόταν στις προδιαγραφές του ιστότοπου αγοράς, με αποτέλεσμα να αμφισβητήσει την αξιοπιστία του διαδικτύου για τέτοιου είδους δραστηριότητες: «Απογοητεύτηκα εκεί, λέω α... έτσι θα είναι». Αργότερα τόνισε ότι ούτως ή άλλως επιθυμεί τη φυσική επαφή με τα αντικείμενα πριν την αγορά. Λέει χαρακτηριστικά: «Πρέπει να το δω μπροστά μου, να μου τραβήξει την προσοχή να το πάρω, να το ψωνίσω... να το πιάσω.»

Από την άλλη συζητώντας για τις γραφειοκρατικές υποχρεώσεις, τα πράγματα αλλάζουν σε κάποιο βαθμό. Η Κ. θεωρεί ότι εκεί η ψηφιοποίηση βολεύει, για να αποφύγουμε τη γραφειοκρατία. Επειδή ωστόσο έχει μια σχετική απειρία χειρισμών διακατέχεται από έναν φόβο και μια ανασφάλεια να κάνει χρήση τέτοιων υπηρεσιών μόνη της και δηλώνει ότι τουλάχιστον στην αρχή έχει ανάγκη καθοδήγησης (αναφέρεται για παράδειγμα στα λογιστικά).

Όταν η συζήτηση οδηγείται σε πιο προσωπικές χρήσεις, η Κ. σπεύδει να ξεκαθαρίσει ότι «δεν τα πάει καλά με την τεχνολογία». Θεωρεί ότι λαμβάνοντας υπόψη και την

ηλικία της, βρίσκεται οριακά σε ένα μεταίχμιο χρήσης/ μη χρήσης. Η αντίληψη που έχει για τους ανθρώπους γύρω της είναι ότι είναι πολύ εξοικειωμένοι και πολύ διαφορετικοί από την ίδια στη σχέση τους με τα ψηφιακά μέσα, ενώ για τον εαυτό της αναφέρει πως «έχει μείνει τελευταία». Σε αυτήν την πεποίθηση έχει συνδράμει σε μεγάλο βαθμό, όπως θα φανεί και παρακάτω, η απουσία της από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Ενώ διαθέτει προσωπικό υπολογιστή και smartphone, δεν τα χρησιμοποιεί ούτε συχνά ούτε εκτενώς. Η βασικές χρήσεις που αναφέρει είναι το άκουσμα μουσικής και η ενημέρωση και σπανιότερα η επικοινωνία. Ξεκαθαρίζει και σε αυτό το σημείο ότι έχει «ένα όριο» στη χρήση και πως «δεν έχει ανάγκη» κανένα από τα δύο μέσα και «δεν στεναχωριέται» αν αποχωριστεί κάποιο, όπως της έχει συμβεί στο παρελθόν.

Η γενικότερη εικόνα είναι ότι η Κ. αποφεύγει όσο μπορεί τα ψηφιακά μέσα και δεν έχει, όπως λέει, και κάποια φυσική κλίση προς αυτά: «Η οθόνη δεν με τραβάει, με κουράζει.»

Ενώ οι φίλοι της την πειράζουν και την παροτρύνουν να εμπλακεί με περισσότερες χρήσεις, η ίδια δεν βλέπει να γίνεται κάτι τέτοιο άμεσα, αν και δεν το αποκλείει. Δίνοντας ως παράδειγμα το email αναφέρει πως δεν διέθετε για πολύ καιρό, μέχρι που έφτιαξε «αναγκαστικά... επειδή έχουν όλοι». Σήμερα όταν της το ζητάνε το δίνει, αν και ο τόνος αδιαφορίας και απροθυμίας στην κουβέντα της προδίδει πως μάλλον δεν είναι ο προτιμότερος τρόπος επικοινωνίας για την ίδια. Παρόλα αυτά αποτιμά θετικά τη συνεισφορά της εφαρμογής Viber στη δυνατότητα επικοινωνίας με ανθρώπους που βρίσκονται πολύ μακριά από το άμεσο περιβάλλον της, όπως άτομα του εξωτερικού.

Οι λόγοι τους οποίους αναφέρει η Κ. ως μάλλον απωθητικούς σε σχέση με τα ψηφιακά μέσα, κυρίως την όψη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, είναι σχηματικά τρεις. Ο πρώτος αφορά την υπερβολική χρήση και την ποιότητα χρήσης (κουτσομπολιό) που βλέπει να κάνει ο στενός της κύκλος με τα μέσα αυτά. Ο δεύτερος είναι η πεποίθηση ότι ο συνδυασμός της βαρεμάρας και του μέσου ως τέτοιου οδηγεί στην απορρόφηση από αυτό και, όπως λέει, «να ξεχνιέσαι εκεί μέσα». Τέλος εκείνο που δεν της αρέσει είναι η δημοσίευση στο διαδίκτυο της προσωπικής ζωής και επακόλουθα η συζήτηση που αυτή μπορεί να εγείρει.

Τώρα, πίσω από την αντίληψη του εαυτού της ότι έχει μείνει πίσω ή είναι διαφορετική από τους άλλους υπάρχει μια συναισθηματική διάσταση διττή. Θεωρεί ότι «χάνει πολλά» που δεν συμμετέχει. Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτό την στεναχωρεί, φέρνοντας ως παράδειγμα την απώλεια επαφής με παλιούς φίλους ή συμμαθητές. Από την άλλη εξορθολογίζει την παραπάνω κατάσταση αποδεχόμενη ότι όταν δεν μετέχει στη διαδικτυακή αυτή κοινότητα, είναι «λογικό ότι οι άλλοι θα σε ξεχάσουν».

Χρήση μέσων / Ενημέρωση και πληροφορία

Το μέσο που χρησιμοποιεί η Κ. περισσότερο για την ενημέρωσή της είναι το διαδίκτυο. Ποτέ δεν αγοράζει εφημερίδα και ποτέ δεν ανέπτυξε την επιθυμία να ενημερωθεί από εκεί. Το ραδιόφωνο ούτε και αυτό αξιοποιείται ως ενημερωτικό μέσο. Η τηλεόραση είναι παρούσα ως μέσο «από συνήθεια», λίγα όμως είναι τα προγράμματα που κινούν το ενδιαφέρον της και είναι έντονη η αίσθηση ότι δεν έχει τίποτα αξιόλογο. Η Κ. κρίνει ότι οι τηλεοπτικές ειδήσεις μάλιστα «δεν είναι σωστός τρόπος ενημέρωσης» και τις αποφεύγει ή όταν τις παρακολουθεί δεν τις λαμβάνει σοβαρά υπόψη.

Ο λόγος που η τηλεοπτική ενημέρωση στα μάτια της Κ. είναι λανθασμένη έχει να κάνει με την έλλειψη εμπιστοσύνης που της προκαλεί, καθώς δεν πιστεύει ότι οι ειδήσεις είναι «αντικειμενικές» και κατακρίνει τη σύνδεση των τηλεοπτικών καναλιών με τα πολιτικά κόμματα.

Όπως λέει, δεν αγνοεί γενικώς την ενημέρωση, η οποία είναι σχεδόν καθημερινή για λίγη ώρα. Προτιμάει όμως περιεχόμενο αφενός διαδικτυακό και αφετέρου όχι αυστηρά “πολιτικό”. Διαβάζει και βλέπει οτιδήποτε, ανεξαρτήτως ηλεκτρονικού τόπου ή δημιουργού, επιλέγοντας βάσει τίτλου. Στην περίπτωση που δεν εμπιστεύεται το περιεχόμενο, το διαδίκτυο της δίνει τη δυνατότητα, όπως λέει, σύγκρισης πηγών. Η Κ. δηλώνει πως προτιμάει το διαδίκτυο λόγω ταχύτητας, ευκολίας και αμεσότητας: «Όλα γίνονται πλέον με το Google [...] σου λύνει τα χέρια.» Ταυτόχρονα σε μια ενδιαφέρουσα αναφορά προσθέτει στη συζήτηση πως μια από τις χρήσεις του διαδικτύου είναι να λειτουργεί αυτό σαν εξωτερική μνήμη. Δεν χρειάζεται να συγκρατείς μια πληροφορία, μπορείς πάντα να την ξαναβρείς: «...άσε που άμα το ξεχάσεις, ξαναμπαίνεις...».

Η Κ. μπορεί να μην έχει μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να αντλεί ενημέρωση μέσα από αυτά, ωστόσο, όπως λέει, η ίδια στηρίζεται σε μια εφαρμογή του κινητού τηλεφώνου, η οποία δημοσιεύει ειδήσεις. Σε περίπτωση προβληματισμού επί της είδησης που διαβάζει αναζητά επιπλέον πηγές: «Έχει το κινητό αυτό μια εφαρμογή, από μόνο του που σου βγάζει τα νέα, τα νέα του κόσμου γενικά».

Κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική δικτύωση

Σήμερα η Κ. δεν συμμετέχει σε κάποια κοινωνική δραστηριότητα, αναφέρθηκε ωστόσο σε δύο παρελθοντικές εμπειρίες συμμετοχής, στην κάθε μια με διαφορετικό τρόπο.

Η πρώτη εμπειρία συμμετοχής της Κ. ήταν η συμμετοχή της από την παιδική έως την εφηβική της ηλικία (5-15) στους Προσκόπους. Μιλάει με ενθουσιασμό για αυτό της το βίωμα και με μεγάλη χαρά για όλες τις δραστηριότητες στις οποίες είχε εμπλακεί εκεί. Οι αναμνήσεις της από τις δράσεις «αναδάσωσης, δενδροφύτευσης στο βουνό του Υμηττού, ενασχόλησης με τα σκουπίδια» είναι, όπως λέει, πολύ ζωντανές. Δύο από τα σημαντικότερα αισθήματα που αναφέρει σε σχέση με αυτά είναι η ευχαρίστηση

από την πραγμάτωση της δράσης και η ζεστασιά της ανθρώπινης σχέσης: «Απλά πράγματα, πιο ανθρώπινα και πιο έτσι... γενικά η ομαδικότητα.»

Η δεύτερη εμπειρία της στα νεανικά πάλι χρόνια (22), όπως την περιγράφει, ήταν απογοητευτική. Κάποια χρόνια λοιπόν πριν, αναφέρει η Κ., της έγινε πρόταση να συμμετάσχει στην τοπική διοίκηση. Αν και με κάποια διστακτικότητα, στην αρχή ήθελε να συμμετάσχει πιστεύοντας πως ήταν ικανή να βοηθήσει. Αναφέρει: «Ναι, είπα γιατί όχι, γιατί να μην είμαι εκεί, με το σκεπτικό ότι κάτι θα κάνω όμως, κάπου θα βοηθήσω, θα μου άρεσε να βοηθάω σε ένα κοινωνικό σύνολο.» Έπειτα, όπως διηγείται κατάλαβε ότι ήθελαν να τη συμπεριλάβουν για λόγους ψηφοθηρίας, επειδή γνώριζε έναν ικανό αριθμό ανθρώπων και όχι επειδή είδαν κάτι σε εκείνη. Απογοητευμένη από αυτήν την αντιμετώπιση και μη θέλοντας κιόλας να συνδεθεί με κάποιο συγκεκριμένο κόμμα, δεν συμμετείχε τελικά. Σήμερα αναφέρει ότι όσοι είναι σε αντίστοιχες θέσεις δεν προσφέρουν κάτι και είναι μάλλον αδιάφοροι: «Βλέπω ότι δεν ασχολούνται.»

Σήμερα λοιπόν η Κ. δεν συμμετέχει με κάποιον ενεργό τρόπο στα κοινά και όπως και με την ενημέρωση ξεκαθαρίζει ότι δεν θέλει να σχετίζεται με τα «αυστηρώς πολιτικά». Τα κόμματα δεν την ενδιαφέρουν, ενώ προσθέτει πως ούτε και ο συνδικαλισμός είναι κάτι στο οποίο θα ήθελε να εμπλακεί καθώς δεν πιστεύει ότι σαν οργάνωση λειτουργεί για τους εργαζόμενους. Αντίθετα υποστηρίζει, έχει αναδείξει σε σκοπό του τον πλουτισμό και την προσωπική ανάδειξη συγκεκριμένων μελών και εν γένει ότι σχετίζεται με τη διαφθορά.

Η Κ. λέει, ότι ενώ μέσα της επιθυμεί να κάνει κάτι κοινωνικό, δεν έχει παρακινηθεί να το ψάξει περαιτέρω, πράγμα στο οποίο συντελούν η έλλειψη χρόνου και η κούραση της δουλειάς.

Ο κοντινότερος τρόπος συσχέτισης με τα κοινωνικά ζητήματα που αποκαλύφθηκε σε αυτήν την συζήτηση είναι η συμμετοχή στην ενημέρωση. Ενδιαφέρεται να μαθαίνει και συναισθάνεται τα ζητήματα που παρακολουθεί, μας λέει. Σε μια στροφή του λόγου της αναφέρει: «Δηλαδή τώρα στεναχωριέμαι με πράγματα [...] για παράδειγμα πάμε βόλτα με φίλους μου στο βουνό πάνω εδώ και το βλέπουμε, με στεναχωρεί εμένα που κάθε χρόνο παίρνει φωτιά και εγώ η ίδια πάω εκεί βόλτα.» Η ακόμη: «θα κοιτάξω να διαβάσω, θα μάθω. Άμα είναι κάτι καλό θα με ενθουσιάσει, θα πω μπράβο ας πούμε, θα πω ότι ασχολήθηκαν επιτέλους». Για την συμμετοχή αυτή, συμμετοχή δηλαδή στην πληροφόρηση, καταφανώς χρησιμοποιεί το διαδίκτυο.

Στη συζήτηση για τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει το διαδίκτυο στη συμμετοχή στις κοινωνικές δραστηριότητες αποκρίνεται πως «είναι ένα βήμα», ένας τρόπος δηλαδή προσέλευσης ανθρώπων και ενδιαφέροντος. Αντιπαραβάλλει όμως τη διαδικτυακή δραστηριότητα με την προσκοπική δράση λέγοντας: «Αυτό... γινόντουσαν από κοντά. Ήσουν έξω στο δρόμο, ήταν αλλιώς... πιο ανθρώπινο [...] δηλαδή δεν περιμένεις να δεις από το... θα σηκωνόσουν να πας εκεί, τελείωσε, να το κάνεις».

Εθνικό και υπερεθνικό – Διαδίκτυο και Δημοκρατία

Η Κ. ψηφίζει στις εκλογές, και στα τρία επίπεδα διακυβέρνησης, τοπικό, εθνικό και υπερεθνικό. Παρόλα αυτά σπεύδει να ξεκαθαρίσει ότι το κάνει με απροθυμία. Χαρακτηριστικά αναφέρει «Θεωρώ πολύ απλά ότι πάω τσάμπα. Είναι χάσιμο χρόνου, κοροϊδία.» Μπορεί να θεωρεί την ψήφο χαμένο κόπο ως προς το αποτέλεσμα της, δεν θέλει όμως να απέχει. Όπως λέει η Κ. ενδιαφέρεται και θέλει να δείξει ότι συμμετέχει και για αυτό συνεχίζει να πηγαίνει.

Πιστεύει ότι οι σημαντικότερες εκλογές είναι οι βουλευτικές «όταν θέλουμε να ψηφίσουμε για κόμμα, για πρωθυπουργό». Μια από τις εκλογές που αναφέρει ως τις πιο απογοητευτικές ήταν για το δημοψήφισμα «Δεν μετράει η ψήφος μου, η γνώμη μου, τελικά.»

Στη συζήτηση για το τι επηρεάζει την πορεία των πολιτικών αποφάσεων αποτελεσματικά, σίγουρα δεν τοποθετεί τις απεργίες και τις διάφορες κινητοποιήσεις. Η Κ. θεωρεί πως αυτές οι δράσεις είτε δεν έχουν κανένα αποτέλεσμα είτε βοηθάνε λίγο και είναι εν τέλει στιγμιαίες αντιδράσεις που ξεχνιούνται μετά από λίγο. Παρόλα αυτά αναφέρει ότι μερικές διαμαρτυρίες τα τελευταία χρόνια την χαροποίησαν, και είχε πάει και η ίδια μια φορά. Όπως λέει, της άρεσε που έβλεπε τους ανθρώπους «όλους μαζί ασχέτως κόμματος». Τελικά τονίζει ότι οι αλλαγές χρειάζονται μαζικότητα, που να ξεπερνά τις κομματικές ταυτίσεις, πράγμα που παραδέχεται ότι είναι δύσκολο, καταλήγοντας ότι «τίποτα δεν βοηθάει την κατάσταση».

Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται η ίδια την κατάσταση είναι καταρχήν να μην «περιμένει κάτι» και επαναλαμβάνει ότι είναι πολύ απογοητευμένη. Η απογοήτευση αυτή τη φτάνει στο να λέει: «Θα προτιμούσα κι εγώ να άκουγα το χειρότερο, να τελείωνε μια ώρα αρχύτερα, δεν ξέρω, να αρχίζαμε από την αρχή.» Επιπρόσθετα αναφέρει ότι «στεναχωριέται» για όσα επιφέρει το μέλλον και «απογοητεύεται» επίσης επειδή αισθάνεται ότι δεν μπορεί να κάνει κάτι για αυτό.

Μιλώντας για τις κύριες παροχές του κράτους και λέγοντας ότι το ελληνικό κράτος δεν τα παρέχει αυτά, μιλάει για την παιδεία, την ασφάλεια, τη δικαιοσύνη και τη νομοθεσία. Ιδιαίτερα για το τελευταίο η στάση της Κ. είναι ότι οι νόμοι είτε δεν εφαρμόζονται, είτε δεν είναι σωστοί, είτε δεν αποδίδεται γενικώς δικαιοσύνη: «Δεν αποδίδεται δικαιοσύνη καθόλου, δεν υπάρχει καμία λογική στη νομοθεσία μας, το πιστεύω, αλλάζει μέσα σε μια νύχτα και δεν έχεις πάρει χαμπάρι.» Μεταξύ άλλων μιλάει και για την ατιμωρησία των πολιτικών.

Στα μάτια της Κ. η δικτυωμένη και πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση σαν δομή είναι σωστή. Λέει πως καλώς το τοπικό ασχολείται με όσα ασχολείται, ενδεχομένως θα ήθελε να έχει περισσότερες αρμοδιότητες. Από την άλλη εκφράζει και ένα παράπονο που αναφορικά με ορισμένα ζητήματα οι εθνικές κυβερνήσεις δεν λαμβάνουν «μόνοι τους» τις αποφάσεις και «κρέμονται από αλλού».

Γενικότερα για τις ενώσεις είναι θετικά διακείμενη, λέει ότι είναι καλό να γίνονται ώστε να μη γίνονται πόλεμοι, ωστόσο είναι της άποψης ότι σήμερα συνεχίζουν να υπάρχουν απλώς είναι «οικονομικοί». Ξεκαθαρίζει ότι δεν είναι σίγουρη όμως για τις θέσεις αυτές, σαν να μην έχει και την καλύτερη πληροφόρηση για να σχηματίσει στερεή άποψη. Στο σημείο αυτό η Κ. αναφέρει ότι ίσως προχωράμε προς την παγκοσμιοποίηση, ως ολοκληρωτική ένωση και προς το παρόν ενώνονται ορισμένα κομμάτια. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο μας λέει θα την έβρισκε σύμφωνη αρκεί να πληρούσε κάποιες προϋποθέσεις. Αναφέρει ότι τα θετικά θα ήταν το τέλος «στον ρατσισμό, στο μίσος και στους πολέμους», αρκεί να προστατεύονταν οι διάφορες κουλτούρες και να διαφυλάσσονταν οι τοπικές παραδόσεις.

Για τη Κ. η δημοκρατία σήμερα περνάει κρίση και πιστεύει ότι «η αρχή του κακού είναι ότι οι νόμοι δεν ισχύουν για όλους». Θεωρεί ότι «έχει ξεχαστεί ο άνθρωπος» ως φορέας και δικαιωμάτων και απαιτήσεων και υποχρεώσεων. Αναφέρει πως θα ήταν σωστό να μην είμαστε εγωιστές και να σεβόμαστε το σύνολο αλλά και η λειτουργία της κοινωνίας να μη δημιουργεί ανισότητες.

Το διαδίκτυο, μας λέει η Κ., μπορεί να βοηθήσει προς αυτήν την κατεύθυνση, επειδή μας «ανοίγει το μυαλό», «παρέχει πληροφορίες» και βοηθάει τους ανθρώπους να ανοιχτούν προς τα έξω, να έρθουν σε επαφή με άλλους κόσμους: «Σου ανοίγει λίγο τα μάτια, τον εγκέφαλο, βλέπεις τι γίνεται έξω. Δε μπορείς ας πούμε να ταξιδέψεις έξω, με το internet μπορείς να δεις πράγματα, να ανοίξεις λίγο το μυαλό σου να δεις. Να μη μένεις στάσιμος».

3.3. Σύγκριση των τυποποιημένων ομάδων

Παρακάτω ακολουθεί η σύγκριση των τύπων μεταξύ τους, ανά θεματική ενότητα, εμπλουτισμένη με διηγήσεις των υπόλοιπων συνεντευξιαζόμενων που ανήκουν στον ίδιο τύπο.

Χρήση μέσων – γενική εικόνα

Ο δικτυωμένος

Ο δικτυωμένος ως τύπος, όπως προδίδει η ονομασία του, χρησιμοποιεί ικανοποιητικά τα ψηφιακά μέσα σε όλο το φάσμα της καθημερινότητας και διάκειται θετικά προς αυτά συνολικά. Τούτο ωστόσο δεν σημαίνει ότι δεν προβληματίζεται ή δεν κάνει κριτική σε κάποιες πλευρές του φαινομένου ή ότι δεν είναι προσεκτικός απέναντι στη χρήση τους.

Ο δικτυωμένος είναι συνήθως άνθρωπος που η δουλειά του απαιτεί τη χρήση ψηφιακών μέσων, ή όπου το ίδιο το επάγγελμα συναρτάται με την ύπαρξη τους. Ακόμη και αν δεν είναι υποχρεωτική η χρήση τους ο ίδιος ο άνθρωπος θεωρεί ότι τον διευκολύνουν και άρα τα χρησιμοποιεί. Ιδιαίτερος όσων η εργασία σχετίζεται με τη

χρήση ψηφιακών μέσων θεωρούν φυσική και δεδομένη την ύπαρξή τους στον χώρο δουλειάς και άλλο τόσο δεδομένο το να ακολουθούν την εξέλιξή τους. Ο Β. (συνταξιούχος, 66 ετών) αναφερόμενος στη δουλειά του στο χρηματιστήριο λέει για παράδειγμα: «έπρεπε να αφομοιώνεις την αμέσως πιο καινούρια [τεχνολογία] σου άρεσε δεν σου άρεσε διότι την αφομοίωνε ο εργοδότης σου. Ο πάροχος της δουλειάς σου.»

Ενώ φαίνεται ότι ο δικτυωμένος τύπος έχει αποδεχτεί ότι πρέπει να είναι συνεχώς προσβάσιμος, ένα παράδειγμα κριτικής γίνεται από τη Π. (ιδιωτική υπάλληλος, 62) σε σχέση με το σβήσιμο των ορίων ανάμεσα στην εργασία και τον προσωπικό χρόνο: «Όχι δεν πρέπει να γίνεται. Τώρα μη κοιτάς εγώ που δεν με ενδιαφέρει καθόλου γιατί είμαι μια πολύ μεγάλη γυναίκα, δεν έχω καθόλου μικρά παιδιά, δεν έχω προσωπική ζωή. Αλλά αυτό είναι φοβερό πράγμα, ένας άντρας ας πούμε τώρα που γυρίζει στην οικογένειά του και απαντάει στα email. Ε είναι θάνατος αυτό, της προσωπικής ζωής θάνατος. Ή αυτοί που έχουν τα μωρά. [...] Θα έπρεπε λίγο να οριοθετηθεί αυτό το πράγμα.»

Επίσης ο δικτυωμένος έχει υιοθετήσει τη χρήση των ψηφιακών μέσων στην εκπόνηση των διαφόρων υποχρεώσεων, εξέλιξη την οποία έχει υποδεχτεί πολύ θερμά. Οι δικτυωμένοι, κάνουν e-banking, κάνουν αγορές και δηλώνουν ότι έχουν μεγάλη εμπιστοσύνη στα συστήματα που υποστηρίζουν αυτές τις δραστηριότητες, υποστηρίζουν ότι έτσι γλιτώνουν χρόνο, έξοδα και κόπο. Περισσότερο από όλα επιδιώκουν να έρχονται σε επαφή ψηφιακά με τις γραφειοκρατικές διαδικασίες, τις οποίες θεωρούν «ψυχοφθόρες» στον φυσικό κόσμο, όπως λέει ο Β. (συνταξιούχος, 66 ετών). Η Π. (ιδιωτική υπάλληλος, 62 ετών) μάλιστα στηρίζοντας τη χρήση πλαστικού χρήματος δηλώνει «δεν υπάρχει λόγος να έχουμε λεφτά σε χαρτί, ποιος ο λόγος;».

Οι δικτυωμένοι έχουν smartphone και προσωπικό υπολογιστή και ενδεχομένως επιπλέον μέσα σύνδεσης και χρησιμοποιούν τα ψηφιακά μέσα εκτενώς για ενημέρωση, επικοινωνία και ψυχαγωγία. Όλοι οι ερωτώμενοι που ανήκουν σε αυτόν τον τύπο αναφέρθηκαν σε πληθώρα πραγμάτων που κάνουν διαδικτυακά στη διάρκεια ολόκληρης της ημέρας. Το παράδειγμα της Ζ. (ιδιωτική υπάλληλος, 24 ετών) είναι αναλυτικό και χαρακτηριστικό: «Να σου περιγράψω μια τυπική μέρα. Ξυπνάω το πρωί, το έχω πολύ κακό συνήθειο, ανοίγω το κινητό, μπαίνω στο internet να δω μήπως μου έχει έρθει κάποιο μήνυμα, να διαβάσω κάτι, είναι κόλλημα δεν το συζητώ. Ακόμα και στη δουλειά, θα πάω στη δουλειά θα φτιάξω ότι είναι να φτιάξω, θα κάτσω να πιω τον καφέ μου θα ανοίξω απευθείας το internet, να διαβάσω πράγματα ή να μιλήσω με κάποιον. Η αλήθεια είναι ότι είναι μια συνήθεια κακιά γιατί μετά αυτό το πράγμα πάει ανεξέλεγκτα. [...] σχολάζω από τη δουλειά μου, πάω σπίτι θα φάω θα ξαναμπώ μετά στο internet, ειδικά αν δεν έχω κάτι να κάνω στο υπόλοιπο της ημέρας μου, συνεχίζω και είμαι.»

Ο διστακτικός με ιδεολογικό πρόσημο

Συνοπτικά, ο άνθρωπος που συγκροτεί τον τύπο αυτόν είναι άνθρωπος του οποίου η δουλειά δεν απαιτεί τη χρήση ψηφιακών μέσων. Χωρίς να αποφεύγει την ολοσχερή

χρήση τους ο διστακτικός είναι ένας άνθρωπος βαθιά προβληματισμένος για τα αρνητικά φαινόμενα που συσχετίζει με την ανάδυση και ένταξη των ψηφιακών μέσων στην κοινωνία. Η στάση αυτή συνδέεται οργανικά με ευρύτερες ιδεολογικές απόψεις για τον κόσμο και την κοινωνία.

Η Μ. (νοικοκυρά, 40 ετών) που ανήκει σε αυτόν τον τύπο δεν βλέπει το διαδίκτυο ως μια σφαίρα αυτονομίας, αντίθετα θεωρεί πως εκφράζει και αντανακλά ταξικά χαρακτηριστικά καθώς ως μέσο παραγωγής υπηρετεί την κερδοφορία του κεφαλαίου με αποτέλεσμα την πρόκληση της ανεργίας και των περικοπών θέσεων και μισθών. Στο κοινωνικό και ανθρώπινο πλαίσιο ταλανίζεται από σκέψεις αποξένωσης και ανισότητας στην πρόσβαση στα ψηφιοποιημένα περιβάλλοντα.

Λαμβάνοντας υπόψη όμως ότι είναι αδύνατον ή τουλάχιστον επιζήμιο να ζήσεις εντελώς αποκομμένος και να βαδίζεις σε άλλη πορεία από αυτήν της κοινωνίας συνολικά, ο τύπος αυτός επικοινωνεί, ψυχαγωγείται και ενημερώνεται διαδικτυακά θέτοντας όμως σημαντικούς αυτοπεριορισμούς στο χρόνο που αφιερώνει σε αυτές τις δραστηριότητες. Αυτή η φευγαλέα σχέση με τα ψηφιακά μέσα τροφοδοτεί με τη σειρά της την άσκηση ελέγχου στη χρήση, χαρακτηριστικό αυτού του τύπου, πράγμα που ήταν εύκολο να κατανοηθεί λόγω της αναφοράς της Μ. (νοικοκυρά, 40 ετών) στον τρόπο διαπαιδαγώγησης των παιδιών της, την οποία προσεγγίζει με μεγάλη σοβαρότητα.

Ο κρατών απόσταση ασφαλείας

Ο κρατών απόσταση ασφαλείας είναι ο τύπος που η δουλειά του είτε δεν περιλαμβάνει ιδιαίτερα εκτενή χρήση ψηφιακών μέσων ή η χρήση τους δεν πραγματώνει εξολοκλήρου την εργασία αλλά υποστηρίζει σε μεγάλο βαθμό άλλες δραστηριότητες. Ο τύπος αυτός δεν είναι αρνητικός προς τη χρήση των μέσων στην εργασία, μάλιστα τα βρίσκει πολύ εξυπηρετικά ή τουλάχιστον θεωρεί, όπως αναφέρει η Ρ. (ιδιωτική υπάλληλος, 34), ότι «αποκλείεται να δημιουργούν περισσότερα προβλήματα από όσα λύνουν».

Αυτό που συνδέει όσους ανήκουν σε αυτόν τον τύπο είναι ότι ενώ στο πλαίσιο της εργασίας αποδέχονται τη βοήθεια των ψηφιακών μέσων και είναι έτοιμοι να ακολουθήσουν τις όποιες εξελίξεις στον επαγγελματικό τομέα, όσο περισσότερο προσωπική γίνεται η σχέση με τα μέσα τόσο πιο αρνητικά την κρίνουν. Είναι σαφές λοιπόν, όπως υποδεικνύει η ονομασία της ομάδας, ότι επιθυμούν να κρατούν τα ψηφιακά μέσα σε μια απόσταση.

Υπάρχουν διάφορες αποχρώσεις συμπεριφορών σε αυτόν τον τύπο και άρα είναι διαφορετικές οι αποστάσεις που κρατούνται. Ξεκινώντας από την πλέον αρνητική, το άτομο δεν κάνει ούτε αγορές, ούτε συναλλαγές, είτε επειδή δεν έχει εμπιστοσύνη στα συστήματα «δεν εμπιστεύομαι τις αγορές, να αγοράσω μέσω internet δεν το εμπιστεύομαι, έχω ακούσει πολλά, απάτες, να υποκλέψουν κωδικούς... δεν το κάνω» Τ. (ελεύθερος επαγγελματίας, 50), είτε επειδή δεν έχει την απαραίτητη εξοικείωση

όπως δηλώνει η περίπτωση της Κ. (ιδιωτική υπάλληλος, 32) παραπάνω. Ένας ακόμη λόγος που αναφέρεται είναι η ψυχολογική διάσταση της σιγουριάς που προσφέρει ο ανθρώπινος παράγοντας σε σχέση με τα αυτοματοποιημένα συστήματα, όπως λέει η Ρ. (ιδιωτική υπάλληλος, 34) «Είναι μια φυσική προτίμηση, σωματική σχεδόν προτίμηση ε... και αίσθηση ότι είναι πιο ασφαλές, πιο διαχειρίσιμο το να έχω απέναντί μου έναν άνθρωπο, να του πω γεια σας, πώς τον λένε, έτσι... [...] Μπορούν τα πράγματα να γίνουν και λίγο έξω από μια πεπατημένη, που δεν σηκώνει καμιά παρέκκλιση. [...] Αν έχω έναν άνθρωπο απέναντί μου νομίζω ότι αν του πω (κάτι) δεύτερη φορά [...] είναι πιο πιθανό να βρεθεί μια λύση στο πρόβλημά μου εξωθεσμικά, παρά έχοντας απέναντί μου μια οθόνη η οποία με κοιτάει ως σύνολο χαρακτηριστικών ας πούμε.» Από την άλλη υπάρχουν άλλοι όπως ο Α. (ελεύθερος επαγγελματίας, 53 ετών) οι οποίοι κάνουν ηλεκτρονικές συναλλαγές, αλλά σπανιότερα επιδιώκουν να επικοινωνούν διαδικτυακά. Άλλωστε κανείς από τους ερωτώμενους που «κρατούν απόσταση ασφαλείας» δεν διατηρεί σελίδα σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, στα οποία αποδίδουν φαινόμενα όπως ανθρώπινη αποξένωση ή ακόμα και εξάρτηση. Όλοι οι άνθρωποι που ανήκουν σε αυτόν τον τύπο πάντως χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να ενημερωθούν.

Χρήση μέσων - ενημέρωση και πληροφορία

Ο δικτυωμένος

Ο δικτυωμένος τύπος είναι αυτός που δεν έχει καμία σχέση με την ραδιοφωνική ενημέρωση, έχει ελάχιστη σχέση με την τηλεόραση, χωρίς να την έχει ωστόσο αποβάλλει από τη ζωή του, τον διακατέχει ποικιλία σχέσεων με την εφημερίδα και πρωτίστως ενημερώνεται μέσω διαδικτύου. Για τον δικτυωμένο το διαδίκτυο είναι γρήγορο, εξυπηρετικό, βολικό.

Η παρακολούθηση τηλεόρασης είναι ζωντανή αν και όπως φαίνεται είναι φθίνουσα με την πάροδο του χρόνου. Από άλλους αναφέρεται ότι ο τρόπος παρουσίασης είναι υπερβολικός με τάσεις προπαγάνδας και σύνδεσης με τα πολιτικά κόμματα που τους κάνει να μην εμπιστεύονται το περιεχόμενο, από άλλους ότι όπως και να έχει η εικόνα επιβάλλεται του επιχειρήματος κι έτσι έχει ελάχιστα να προσφέρει ως ποιοτική ενημέρωση.

Η εφημερίδα, για άλλους είναι παρούσα, επειδή οι ψηφιακές εκδόσεις δεν συμπεριλαμβάνουν όλο το περιεχόμενο των έντυπων, για άλλους όχι, μεταξύ άλλων και για λόγους οικολογικούς. Είτε σπάνια είτε συχνά πάντως ο δικτυωμένος τύπος έρχεται σε επαφή με εφημερίδες που βγαίνουν και στις δύο μορφές, έντυπη και ψηφιακή.

Ο τύπος του δικτυωμένου χρησιμοποιεί τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να ενημερωθεί είτε με τη στενή έννοια του όρου, αντλώντας σχεδόν όλο το ενημερωτικό περιεχόμενο από εκεί, είτε όπως αναφέρει ο Β. (συνταξιούχος, 66 ετών) για να παρατηρήσει και να κατανοήσει τις θέσεις των άλλων απέναντι σε διάφορα θέματα της επικαιρότητας. Γενικότερα ο δικτυωμένος τείνει να πληροφορείται από διάφορες πηγές, με το διαδίκτυο όμως και το πλούσιο εξατομικευμένο περιεχόμενό του να κερδίζει τη μερίδα του λέοντος από την προσοχή και το ενδιαφέρον του. Όπως αναφέρει παρόλα αυτά η Π. (ιδιωτική υπάλληλος, 62 ετών) «πριν το διαδίκτυο ήταν πιο ξεκάθαρα τα πράγματα [...] τώρα είναι πάρα πολλή η πληροφορία», δίνοντας έναν χαρακτήρα δυσκολίας διαχείρισης της πλημμυρίδας πληροφοριών που είναι διαθέσιμες.

Ο διστακτικός με ιδεολογικό πρόσημο

Ο τύπος αυτός διακατέχεται από βαθιά έλλειψη εμπιστοσύνης στα ΜΜΕ, ιδιαίτερα στις εφημερίδες και την τηλεόραση αλλά και την ενημέρωση ευρύτερα. Το διαδίκτυο αποτελεί διέξοδο στο πρόβλημα αυτό, καθώς προσφέρεται ως μέσον για να κάνει κανείς εύκολα συγκρίσεις, να έχει πρόσβαση σε πολλές διαφορετικές πηγές, ακόμα και αν η καχυποψία για την εγκυρότητά τους συνεχίζει να υπάρχει και σε αυτόν τον χώρο.

Ο κρατών απόσταση ασφαλείας

Σχεδόν όλοι οι άνθρωποι που ανήκουν σε αυτόν τον τύπο χρησιμοποιούν το διαδίκτυο ως κυρίαρχο μέσον για την ενημέρωσή τους. Κανείς δεν ακούει ραδιόφωνο για να ενημερωθεί και η παρακολούθηση τηλεόρασης είναι ελάχιστη. Οι κύριοι λόγοι εξαιτίας των οποίων δεν παρακολουθούν οι άνθρωποι αυτοί τηλεόραση είναι η μεγάλη έλλειψη εμπιστοσύνης στα κανάλια και το χαμηλό επίπεδο του περιεχομένου της.

Τα θετικά του διαδικτύου είναι σύμφωνα με αυτόν τον τύπο, η ταχύτητα ενημέρωσης, η ευκολία πρόσβασης σε αυτήν, η δυνατότητα σύγκρισης των ειδήσεων αλλά κυρίως το εξατομικευμένο περιεχόμενο. Όπως λέει ο Τ. (ελεύθερος επαγγελματίας, 50 ετών) «γιατί μπορώ και επιλέγω» ή όπως αναφέρει ο Α. (ελεύθερος επαγγελματίας, 53 ετών) «στα site του διαδικτύου μπορείς ευκολότερα να βρεις αυτό που σου ταιριάζει».

Οι μεν δύο πρώτοι χρησιμοποιούν σχεδόν κατ αποκλειστικότητα το διαδίκτυο για την ενημέρωσή τους και καλύπτονται από εκεί. Οι δε δύο άλλοι διαβάζουν εφημερίδα και αναφέρουν την έντονη σύνδεσή τους με την υλική διάσταση του Τύπου. Ο Α. (ελεύθερος επαγγελματίας, 53 ετών) όταν θέλει να συγκεντρωθεί όπως λέει ή όταν διαβάζει κάτι σημαντικό το εκτυπώνει «μπρος πίσω όσο γίνεται οικολογικά» ενώ η Ρ. (ιδιωτική υπάλληλος, 34 ετών) μιλώντας για τη διαφορά ψηφιακής και έντυπης εφημερίδας λέει: «Είναι προσωπικού και συναισθηματικού τύπου η διαφορά. [...] Ναι, μου αρέσει λίγο περισσότερο το χαρτί με την έννοια ότι είναι πιο φιλικό γιατί μπορώ

να ξαπλώσω, μπορώ να τη διαβάσω στη μπανιέρα μου, μπορώ να.. αυτό. Είναι πιο υγιεινό για τα μάτια γενικά και για το... η οθόνη όπως και να έχει είναι οθόνη.»

Σε συνέχεια αυτής της διχοτόμησης δύο από τους συμμετέχοντες, δεν συνέδεσαν την ενημέρωση με δημοκρατικά δικαιώματα, ενώ μάλιστα αποφεύγουν την αυστηρά πολιτική ενημέρωση στη ζωή τους. Για τους δύο άλλους η ενημέρωση αποτελεί πολιτική πράξη και υποχρέωση του πολίτη. Η Ρ. (ιδιωτική υπάλληλος, 34 ετών) μάλιστα τονίζει πόσο σημαντικό είναι να πληρώνεις για την ενημέρωσή σου άμεσα (σε αντίθεση με το ελεύθερο περιεχόμενο του διαδικτύου) ώστε να σου παρέχεται υψηλό επίπεδο περιεχομένου.

Κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική δικτύωση

Ο δικτυωμένος

Οι εμπειρίες των δικτυωμένων στο πεδίο των κοινωνικών δραστηριοτήτων είναι διαφορετικές στο επίπεδο του φυσικού κόσμου. Ορισμένοι, οι μεγαλύτερης ηλικίας, συμμετείχαν σε πλήθος δραστηριοτήτων, κομματικών ή συνδικαλιστικών για παράδειγμα. Άλλοι επιχείρησαν να ενταχθούν σε αντίστοιχες ομάδες, άλλοι δεν το επιχείρησαν ποτέ. Η Ζ. (ιδιωτική υπάλληλος, 24 ετών) ανέφερε ότι έχει ανάμεικτα συναισθήματα για τις κλασικές μορφές οργάνωσης, αν και δεν έχει προσωπική εμπειρία από αυτές. Μάλιστα πιστεύει ότι είναι επηρεασμένη από την απογοήτευση άλλων ανθρώπων που της την έχουν μεταδώσει.

Σε δυνητικό επίπεδο ωστόσο, και οι τέσσερις συμμετέχοντες που συγκροτούν αυτόν τον τύπο φαίνεται να έχουν βρει τρόπους κάποιας μορφής κοινωνικής συμμετοχής διαδικτυακά. Δύο συμμετέχοντες αρθρογραφούν διαδικτυακά, έχοντας τη δυνατότητα να απευθυνθούν σε ένα τεράστιο κοινό. Άλλοι έχουν ενταχθεί σε ομάδες ενδιαφέροντος στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ακολουθούν τα νέα τους. Η Ζ. (ιδιωτική υπάλληλος, 24 ετών) η οποία συμμετέχει σε διαδικτυακές ομάδες φιλοζωικού ενδιαφέροντος λέει ότι νιώθει μέλος μιας ευρύτερης κοινότητας, με τις κοινοποιήσεις που κάνει για να υποστηρίξει τη δράση των ομάδων.

Ο Β. (συνταξιούχος, 66 ετών) ο οποίος συμμετέχει σήμερα ως μέλος σε ένα κόμμα και περιστασιακά ασχολείται με τα δημοτικά πράγματα προσθέτει πάντως πως δεν θεωρεί τόσο σημαντική τη δράση σε οργανωτικά σχήματα όσο την ευρύτερη συμμετοχή στη διαμόρφωση του κοινωνικού διαλόγου, πράγμα το οποίο πιστεύει πως πραγματώνεται και διαδικτυακά. Αν και παραδέχεται πως ο ψηφιακός διάλογος, ιδιαίτερα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, με τον ελλειπτικό λόγο που τα χαρακτηρίζει, είναι διαφορετικός από τον διάλογο στον φυσικό κόσμο.

Ο διστακτικός με ιδεολογικό πρόσημο

Η κοινωνική δραστηριότητα αυτού του τύπου είναι ενεργή, αντισυμβατική κάποιες φορές αλλά παρούσα. Ο διστακτικός, μην έχοντας ιδιαίτερη σχέση με τα ψηφιακά μέσα προσανατολίζεται σε δράσεις οι οποίες αφορούν τον φυσικό κόσμο, καθώς εκεί γίνονται οι διεκδικήσεις, «στο δρόμο».

Ο κρατών απόσταση ασφαλείας

Η κοινωνική δραστηριότητα σε αυτόν τον τύπο καταρχήν χαρακτηρίζεται από απουσία συμμετοχής δυνητικά. Αντίθετα στο επίπεδο της φυσικής συμμετοχής οι εμπειρίες είναι διαφορετικές, αν και σε κάποιο βαθμό ισχύει ότι όλοι είναι πολύ απογοητευμένοι από τη λειτουργία των διαφόρων οργανώσεων, είτε αυτές αφορούν τη συνδικαλιστική δράση, είτε την κομματική.

Ένας από τους συμμετέχοντες δεν εκδήλωσε ποτέ το ενδιαφέρον να συμμετάσχει πολιτικο-κοινωνικά κάπου, αν και συμμετείχε σε πολιτιστικούς συλλόγους, όπου απολάμβανε την ομαδικότητα των διαφόρων εκδηλώσεων. Η Κ. (ιδιωτική υπάλληλος, 32 ετών) και η Ρ. (ιδιωτική υπάλληλος, 34 ετών) έκαναν διερευνητικές προσπάθειες να συμμετάσχουν σε νεότερες ηλικίες σε μερικές δραστηριότητες, ωστόσο απογοητεύτηκαν από τη λειτουργία τους και δεν συμμετέχουν σήμερα. Και οι δύο δήλωσαν παρόλα αυτά ότι θα είχαν ενδιαφέρον να συμμετάσχουν σε κάποια δραστηριότητα κοινωνική, ίσως με περιβαλλοντικό χαρακτήρα.

Ο Σ. (ελεύθερος επαγγελματίας, 53 ετών) συμμετείχε για πολλά χρόνια σε διάφορες μορφές κοινωνικής δράσης, κυρίως κομματικού χαρακτήρα. Σήμερα, απογοητευμένος από τις εξελίξεις, παραδέχεται πως συμμετέχει πολύ λιγότερο. Επίσης πιστεύει πλέον ότι η οργανωμένη δράση έχει λιγότερη σημασία από την ευρύτερη κοινωνική συμμετοχή στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι.

Εθνικό-Υπερεθνικό / Δημοκρατία και διαδίκτυο

Ο δικτυωμένος

Ο δικτυωμένος άνθρωπος ψηφίζει και τοποθετεί ψηλά την ψήφο ως εργαλείο έκφρασης. Θεωρεί σημαντική την έκφραση σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης, τοπικό εθνικό, ευρωπαϊκό, δίνοντας μεγάλη βάση στο εθνικό, αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι το υπερεθνικό διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σήμερα. Η πολυεπίπεδη διακυβέρνηση θεωρείται λογική ως διαστρωμάτωση εξουσιών και όπως λέει ο Β. (συνταξιούχος, 66 ετών) «είναι διακριτός ο ρόλος κάθε οντότητας [...] δεν περιμένω τα ίδια πράγματα από κάθε επίπεδο». Κεντρικές εγγυήσεις του κράτους σύμφωνα με αυτόν τον τύπο πρέπει να είναι η παροχή παιδείας, ασφάλειας, υγείας, ή ελευθερίας λόγου, επιχειρείν και μετακίνησης. Παράλληλα δίνεται μια εικόνα ότι οι υπερεθνικές ενώσεις εκτιμώνται για την δύναμη επιβολής που έχουν και ότι μπορούν να επιλύσουν αποτελεσματικότερα ορισμένα ζητήματα από το μεμονωμένο κράτος, όπως ζητήματα ασφάλειας.

Ποιοτικά στις πλαισιώσεις των προβλημάτων που εντοπίζει ο δικτυωμένος σε σχέση με το σύγχρονο κράτος ξεχώρισαν προβληματισμοί που αφορούν τη διαχείριση της μετανάστευσης αλλά και τη διασφάλιση των πολιτιστικών διαφορών. Αναφορικά με τη μετανάστευση όπως παραπάνω η Γ. (διδάκτορας, 24 ετών) έτσι και ο Β. (συνταξιούχος, 66 ετών) θεωρεί ότι ο ρόλος του κράτους είναι υπό διερεύνηση στη νέα πραγματικότητα, αναφερόμενος μεταξύ άλλων στη διαχείριση των επερχόμενων ανακατατάξεων πληθυσμών και διαφορετικών κουλτούρων, λέει: «Τα παιδιά των προσφύγων δεν πρέπει να πάνε σχολείο επειδή θα τους το παραχωρήσουμε γενναιόδωρα. Πρέπει να πάνε σχολείο επειδή η δυτική ανθρωπότητα δεν ζει χωρίς σχολείο.» υποδεικνύοντας ότι το κράτος πρέπει να διαχειριστεί το θέμα αποδεχόμενο τον νέο ρόλο της παγκόσμιας μετακίνησης.

Ο δικτυωμένος άνθρωπος τείνει να μην αναγνωρίζει ότι η δημοκρατία σήμερα περνάει κρίση. Υποστηρίζεται ότι η κρίση είναι αξιακή ή κρίση εμπιστοσύνης. Η Α. (24) όπως λέει θεωρεί ότι η κρίση αφορά την ποιότητα των πολιτικών αντιπροσώπων και την κρατική αποτελεσματικότητα. Ο Β. (συνταξιούχος, 66 ετών) εκτιμάει πως η κρίση συνίσταται στην κρίση της δυτικής κοινωνίας, κάνοντας μια ιδεολογικής φύσης τοποθέτηση, διακρίνει όπως λέει μια «προσπάθεια ανανέωσης των εργαλείων κοινωνικού μετασχηματισμού στο πλαίσιο του αξιακού συστήματος του μαρξισμού που επιφέρει προβλήματα στην ουσία της δημοκρατίας».

Ο διστακτικός με ιδεολογικό πρόσημο

Ο διστακτικός άνθρωπος, τον οποίο αντιπροσωπεύει η Μ. δεν ψηφίζει στις εκλογές. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός είναι στραμμένος προς μορφές αυτοδιαχείρισης περισσότερο παρά αντιπροσώπευσης, στηλιτεύοντας την σημερινή πολιτική ως καριέρα με στόχο την εξουσία και τον πλουτισμό. Καλύτερος τρόπος επηρεασμού εντός του συστήματος αυτού θεωρείται η συλλογική δράση και διεκδίκηση.

Οι ενώσεις όπως και η δημοκρατία κρίνεται ότι δεν εξασφαλίζουν όσα ισχυρίζονται, παράδειγμα οι πόλεμοι και οι ισχύουσες ανισότητες. Εν τέλει η σύγχρονη (αστική) δημοκρατία, μη καλύπτοντας θεμελιώδη ιδανικά και αξίες είναι μια αυταπάτη με ωραίο όνομα.

Ένας από τους μεγάλους προβληματισμούς αυτού του κοινωνικού τύπου είναι η χρήση της ψηφιακής και της ευρύτερης τεχνολογίας για την απόσπαση κέρδους από τους κεφαλαιοκράτες με αποτέλεσμα την εξάλειψη της εργασίας και την περιθωριοποίηση των εργατών.

Ο κρατών απόσταση ασφαλείας

Οι κρατώντες απόσταση ασφαλείας είναι άνθρωποι που ψηφίζουν, σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης και τοποθετούν ψηλά την ψήφο σε σημασία.

Αναφορικά με το πώς πιστεύουν ότι μπορούν να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις ευρύτερα αναφέρεται ότι οι υπάρχουσες συλλογικές δράσεις είναι αναποτελεσματικές ή παρωχημένες, υποστηρίζοντας ότι χρειάζεται ανάδυση νέων εργαλείων επηρεασμού. Τείνουν να διαχειρίζονται τις διαφωνίες τους συζητώντας.

Βασικές εγγυήσεις που αναζητούν από το κράτος είναι η παιδεία, η υγεία και η ασφάλεια. Γενικώς ο τύπος αυτός, θεωρεί τις ενώσεις σημαντικές, είτε ως θετικές, είτε ως αναπόφευκτες. Ο Τ. (ελεύθερος επαγγελματίας, 50 ετών) για παράδειγμα τοποθετεί στο κέντρο της διασύνδεσης την οικονομία. Ενώ θεωρεί την παγκόσμια σύνδεση με άλλους *fait accompli*, θεωρεί επίσης ότι η απομόνωση ισούται με υπανάπτυξη. Η Δ. αναφέρει σε αυτό το πλαίσιο ότι αποδέχεται θετικά την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και τις διεθνείς ενώσεις, εφόσον αυτά λειτουργούν συγχρονισμένα σαν ένα υγιές σώμα. Παρόλα αυτά δηλώνει ότι επιθυμεί να παραχωρηθούν επιπλέον αρμοδιότητες στην τοπική αυτοδιοίκηση και έχει την επιθυμία η «Ευρώπη» να της απευθύνεται περισσότερο. Ο Σ. (53) τονίζει πόσο ευεργετικά είναι τα αποτελέσματα της Ε.Ε. τόσο στους πόρους που αντλούνται από την ένωση (για υποδομές, κοινωνική πολιτική) όσο και την ευκολία ανταλλαγής εμπειριών μεταξύ των πολιτών.

Σε γενικές γραμμές, αυτή η ομάδα αποδέχεται πως υπάρχει κρίση δημοκρατίας. Με εξαίρεση τη Δ. που δεν φοβάται για τη δημοκρατία καθαυτήν αλλά για τη «δημοκρατία στα μυαλά των ανθρώπων» όπως λέει. Η απογοήτευσή της συνίσταται στην απαξίωση της δημοκρατίας από τους ανθρώπους, πράγμα που διακρίνει στην έλλειψη πολιτειακής παιδείας και στην σύγχρονη άνοδο της άκρας δεξιάς.

Ο Τ. (ελεύθερος επαγγελματίας, 50 ετών) αποδίδει την κρίση στον αυξημένο εγωισμό και τη «βόλεψη» των ανθρώπων. Θεωρώντας ότι η δημοκρατική γνώμη των πολλών έγινε οχλαγωγία, εξουσιαζόμενη από το συναίσθημα και την πλεονεξία. Ο Σ.(53) εντοπίζει το πρόβλημα στο ότι η δημοκρατία σήμερα δεν απαντάει αποτελεσματικά σε ζητήματα ασφαλείας και εργασίας σε έναν κόσμο ο οποίος αλλάζει ταχέως, ενώ αναφέρεται στην απογοήτευσή του για την άνοδο λαϊκιστικών κινημάτων ως απόρροια προσπάθειας διαχείρισης της κατάστασης.

Σε σχέση με τη δημοκρατία και το διαδίκτυο ο “κρατών απόσταση ασφαλείας” είναι θετικός στη χρήση του διαδικτύου για την ταχεία και ευρεία επικοινωνία που μπορεί να προσφέρει και την στενότερη σχέση με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Παρόλα αυτά, όπως λέει η Δ. πρέπει να επικοινωνείς και με τη φυσική σου μορφή [...] η συνύπαρξη με τους ανθρώπους δε μπορεί να συμβαίνει κυρίως διαδικτυακά». ενώ ο Σ. (53) εφιστά την προσοχή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης τα οποία πιστεύει ότι καθιστούν την κοινή γνώμη ευάλωτη σε λαϊκισμούς.

Κεφάλαιο τέταρτο

Σύγκριση των τύπων και συζήτηση

Στην παρούσα έρευνα επιχειρήσαμε καταρχήν να αποκαλύψουμε με ποιους τρόπους και με ποιά ένταση χρησιμοποιούν οι άνθρωποι τα ψηφιακά μέσα στην καθημερινότητά τους καθώς και τις στάσεις και αντιλήψεις που συνοδεύουν αυτήν τη χρήση. Στη συνέχεια προσπαθήσαμε να διασαφηνίσουμε τη σχέση μεταξύ χρήσης των ψηφιακών μέσων και αντίληψης για τη δημοκρατία, υπό τη μορφή συμμετοχής στα κοινά (στο φυσικό και στο ψηφιακό περιβάλλον), πεποιθήσεων που αφορούν στην παγκόσμια διασύνδεση και την αποτελεσματικότητα του πολιτεύματος ως τέτοιου.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη διεξαγωγή 9 (εννέα) συνεντεύξεων με ανθρώπους διαφορετικών ηλικιών και φύλου, κατοίκων του Δήμου Δάφνης-Υμηττού. Όλοι οι συνεντευξιζόμενοι δέχθηκαν με προθυμία να συμμετάσχουν από την πρώτη στιγμή που τους προτάθηκε αυτό, ενώ φάνηκε από την πραγματοποίηση όλων των συνεντεύξεων πως το ενδιαφέρον συμμετοχής έμεινε αμείωτο ως το τέλος. Οι συνεντευξιζόμενοι εξέφρασαν τις απόψεις τους ελεύθερα και σε βάθος, ακόμη και αν ορισμένες φορές ξέφευγαν για λίγο εννοιολογικά από το θέμα συζήτησης. Το κλίμα μεταξύ ερευνήτριας και συνεντευξιζόμενων σε όλες τις περιπτώσεις ήταν θετικό, μάλιστα μετά το πέρας ορισμένων συνεντεύξεων οι συμμετέχοντες εξέφραζαν συναίσθημα ευχαρίστησης, για την εμπειρία της συμμετοχής. Το αποτέλεσμα αυτής της θετικής έκβασης ήταν να προκύψει ένας αξιόλογος όγκος ποιοτικού υλικού. Ενδεικτικό είναι ότι η διάρκεια των συνεντεύξεων εκτείνεται από 59 λεπτά έως και 2 ώρες και 26 λεπτά.

Η αξιολόγηση και ανάλυση του υλικού (βλ. κεφάλαιο 3.2.) είχε ως αποτέλεσμα την ανάδυση τριών ξεχωριστών τύπων, του «δικτυωμένου», του «διστακτικού με ιδεολογικό υπόβαθρο» και του «κρατούντος απόσταση ασφαλείας» και την παράθεση μιας παραδειγματικής περίπτωσης από κάθε ομάδα. Στο κεφάλαιο 3.3. έγινε συνολική επισκόπηση των τριών αυτών τύπων ανά θεματική ενότητα. Στη συνέχεια ακολουθεί η σύγκριση των τριών τυποποιημένων ομάδων μεταξύ τους, χωρισμένη σε τρία μέρη. Αρχικά, συγκρίνουμε τους τρεις τύπους σε σχέση με τους τρόπους χρήσης των ψηφιακών μέσων. Έπειτα συγκρίνουμε τις κοινωνικές δραστηριότητες τους. Τέλος, αναπτύσσεται συγκριτικά ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη διεθνή δικτύωση και τη δημοκρατία.

Ο «δικτυωμένος», έχει εντάξει τα ψηφιακά μέσα στη ζωή του με πάρα πολλούς τρόπους και έχει εξαιρετικά θετικές απόψεις για τη συνεισφορά τους σε διάφορα πεδία δράσης. Πιστεύει πως τα ψηφιακά μέσα προσφέρουν πλεονεκτήματα στην εργασία και είναι βοηθητικά. Υποστηρίζει ένθερμα την ψηφιοποίηση των διαφόρων υπηρεσιών, ιδιαίτερα της γραφειοκρατίας, και είναι ήδη χρήστης ψηφιακών υπηρεσιών που αφορούν αγορές και τακτοποίηση λογαριασμών. Ο δικτυωμένος, είναι προσβάσιμος σε συνεχή βάση, χρησιμοποιεί διάφορες συσκευές πρόσβασης και η ενασχόληση με

αυτές είναι αυξημένη μέσα στην ημέρα. Δεν χρησιμοποιεί το διαδίκτυο τόσο για ψυχαγωγικούς λόγους, χωρίς αυτοί να αποκλείονται, όσο για ενημέρωση και επικοινωνία. Ο δικτυωμένος ως τύπος έχει αυτοπεποίθηση στον τρόπο που χρησιμοποιεί τα ψηφιακά μέσα, δηλώνοντας πως επιλέγει συνειδητά τι κάνει με αυτά. Η ομάδα των «δικτυωμένων» ήταν η ομάδα που μίλησε αβίαστα για τους τρόπους που χρησιμοποιεί τα νέα μέσα, ωστόσο ήταν και η ομάδα που δυσκολεύτηκε να κάνει κριτικές αξιολογήσεις για αυτά, καθώς τα αντιμετωπίζει ως ένα δεδομένο της ζωής. Για αυτούς τα ψηφιακά μέσα έχουν ενταχθεί τόσο ομαλά στην καθημερινότητα που έχουν γίνει σχεδόν αόρατα.

Ο «διστακτικός τύπος, με ιδεολογικό υπόβαθρο» χρησιμοποιεί τα ψηφιακά μέσα σε πολύ μικρότερο βαθμό χωρίς ωστόσο να τα απορρίπτει. Χαρακτηριστικό αυτού του τύπου είναι ότι το μέτρο της χρήσης και η αξιολόγησή της περνά μέσα από ένα ιδεολογικό φίλτρο. Ο «διστακτικός» ενώ δεν οδηγείται στη μη χρήση του διαδικτύου διαπνέεται από μια ενοχική σχέση με αυτό, καθώς συλλογίζεται συνεχώς τον αρνητικό αντίκτυπο που έχει στην κοινωνία, τις ανθρώπινες σχέσεις και την οικονομία. Οι σκέψεις του διστακτικού με ιδεολογικό υπόβαθρο αποτελούν μια συνεχή διεγκυστίδα. Στο ένα άκρο της διεγκυστίδας υπάρχει η επιθυμία για χρήση, θετικές κρίσεις για τις δυνατότητες των ψηφιακών μέσων, την συμπίεση με το ρεύμα της εποχής και το πνεύμα της υπόλοιπης κοινωνίας. Στο άλλο άκρο όμως βρίσκονται πεποηθείσες με συγκεκριμένες ιδεολογικές ρίζες οι οποίες κρατούν το υποκείμενο σε επαγρύπνηση. Εν τέλει ο «διστακτικός» ως τύπος προσεγγίζει τα μέσα με διστακτικότητα και προσοχή, κατασκευάζει αποδεκτούς τρόπους χρήσης, με κύριο παράδειγμα την ενημέρωση, ελάχιστες αγορές και αφιερώνει περιορισμένο χρόνο σε αυτά.

Ο «κρατών απόσταση ασφαλείας», ο τρίτος τύπος που συναντήσαμε, είναι ο λιγότερο συνεκτικός ως προς τις αντιλήψεις και τις χρήσεις των ψηφιακών μέσων από τα μέλη που τον αποτελούν. Το στοιχείο ωστόσο που τον διακρίνει σε σχέση με αυτά είναι η χρήση για λόγους εργασίας και ορισμένων βασικών άλλων δραστηριοτήτων, για παράδειγμα ενημέρωση και ελάχιστη επικοινωνία, αλλά χάραξη μιας γραμμής ανάμεσα στο ψηφιακό μέσο και αυτό που κατανοείται ως προσωπικό. Οι άνθρωποι αυτοί αποφεύγουν να εντάσσονται, για παράδειγμα, σε δίκτυα μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Ο κρατών απόσταση ασφαλείας είναι ένας άνθρωπος αρκετά συνδεδεμένος με τρόπους σχεδόν σωματικούς με τον φυσικό κόσμο και τους άλλους ανθρώπους. Για κάθε έναν άνθρωπο που συναποτελεί την ομάδα αυτή η χάραξη της γραμμής λαμβάνει διαφορετικές αποστάσεις, αλλά το σίγουρο είναι πως από ένα σημείο χρήσης και μετά ξεκινάει ένα άβολο συναίσθημα ανασφάλειας για τις επιπτώσεις των ψηφιακών μέσων στις καθημερινές κοινωνικές και προσωπικές σχέσεις.

Όσον αφορά τον «δικτυωμένο» και τις κοινωνικές του δραστηριότητες, παρατηρήθηκε ότι ως τύπος δεν απορρίπτει αναγκαστικά τις συλλογικές μορφές οργάνωσης του φυσικού κόσμου, ορισμένες από τις οποίες έχει σε μεγάλη εκτίμηση, ιδιαίτερα εκείνες που δεν είναι κομματικού χαρακτήρα. Οι μεγαλύτερης ηλικίας σήμερα «δικτυωμένοι»

συμμετείχαν ενεργά για πολλά χρόνια σε διάφορες οργανωμένες συλλογικότητες. Το σημαντικό είναι ότι ο «δικτυωμένος» έχει βρει σήμερα τρόπους συμμετοχής στον δυνητικό κόσμο και πιστεύει στην αποτελεσματικότητά τους. Ο δικτυωμένος εκτιμάει τα ψηφιακά μέσα για τη δυνατότητα σύνδεσης με πολλούς άλλους ανθρώπους και τον κάνει να αισθάνεται ότι έχει επαφή μαζί τους, επί τη βάσει κοινών θεμάτων που τους αφορούν, νιώθει ότι τους επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτούς. Σε γενικές γραμμές ο δικτυωμένος είναι ενημερωμένος πολιτικά. Συνολικά ένα σχόλιο σε σχέση με τον «δικτυωμένο» τύπο είναι ότι δίνει μεγάλο βάρος στην ατομική συνεισφορά στο πολιτικό.

Ο «διστακτικός με ιδεολογικό υπόβαθρο» είναι άνθρωπος που έλκεται από τη συμμετοχή σε συλλογικότητες στον φυσικό κόσμο, αλλά όχι την ένταξη σε αυτές. Ο διστακτικός δίνει σημασία στην ενεργητική παρέμβαση του πολίτη με τα δημόσια πράγματα, δοκιμάζει τρόπους συμμετοχής με επίκεντρο πάντα την κοινή δράση σε τόπους. Τα μοτίβα του «δρόμου» και της «διεκδίκησης» είναι πολύ ζωντανά στις αφηγήσεις του. Ο τύπος αυτός δεν απορρίπτει τη χρήση ψηφιακών μέσων για λόγους πολιτικής ενημέρωσης, ωστόσο δεν πιστεύει στην αποτελεσματική πολιτική χρήση τους. Ο διστακτικός είναι επίσης ενημερωμένος πολιτικά. Τέλος, φαίνεται να δίνει σημασία στη συνεργασία των συλλογικοτήτων για τον επηρεασμό της πολιτικής. Για ακόμη μια φορά η ισχυρή ιδεολογία καθορίζει και τον τρόπο αντιμετώπισης των κοινωνικών δραστηριοτήτων.

Ο «κρατών απόσταση ασφαλείας» όπως αναφέρθηκε και παραπάνω είναι άνθρωπος συνδεδεμένος με άλλους ανθρώπους με σχέσεις εγγύτητας. Η κοινωνικές δραστηριότητες όταν υπάρχουν στη ζωή του, έχουν χαρακτήρα περισσότερο κοινωνικό παρά στενά πολιτικό. Για παράδειγμα προτιμάει τη συμμετοχή σε συλλόγους, τοπικές δράσεις και περιβαλλοντικές, όπου απολαμβάνει τη συνύπαρξη και τη συνεργασία με τους άλλους. Σε γενικές γραμμές πάντως ο κρατών απόσταση ασφαλείας αν και εκδηλώνει επιθυμίες συμμετοχής, τείνει τελικά να μη συμμετέχει και να ζει με αναμνήσεις παλιότερων δραστηριοτήτων. Είναι επίσης ο πιο απογοητευμένος από τους τρεις σχετικά με τη λειτουργία των κομμάτων και άλλων παραδοσιακών συλλογικοτήτων. Η απογοήτευση αυτή οδηγεί ακόμη και σε περιορισμένο ενδιαφέρον ακόμη και για ενημέρωση για τα πολιτικά πράγματα. Ενώ παράλληλα απορρίπτεται η χρήση του διαδικτύου για λόγους πολιτικούς.

Σε ότι αφορά την αντίληψη για το υπερεθνικό και τη δημοκρατία, ο «δικτυωμένος» είναι ο τύπος που βλέπει με λιγότερο φόβο και ανασφάλεια τον κόσμο που εκτυλίσσεται γύρω του. Ο δικτυωμένος είναι ευχαριστημένος με την δομή των τριών επιπέδων εξουσίας που υπάρχουν σήμερα, επιθυμώντας ορισμένες φορές μεγαλύτερη εμβάθυνση στην Ευρωπαϊκή Ένωση για την αντιμετώπιση υπερεθνικών προβλημάτων. Είναι επίσης ο τύπος που αισθάνεται περισσότερο από τους άλλους ότι επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις, είτε με τη συμμετοχή στις εκλογές είτε με τη στάση ζωής του. Ο δικτυωμένος είναι ο τύπος που δεν αναγνωρίζει ότι η δημοκρατία βρίσκεται σε κρίση, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν αντιλαμβάνεται σημαντικά σύγχρονα προβλήματα

προς επίλυση τα οποία είναι προς το παρόν άλυτα, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στη μετανάστευση και την διασφάλιση των τοπικών πολιτιστικών διαφορών.

Ο «διστακτικός με ιδεολογικό υπόβαθρο» καθοδηγεί τη σκέψη του σύμφωνα με την ιδεολογία του τόσο όσον αφορά στη συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες, όσο και το διεθνές γίνεσθαι. Δεν συμμετέχει στις εκλογές, δεν πιστεύει ότι οργανωτική δομή της εξουσίας είναι ικανή να αντιμετωπίσει τα σημερινά προβλήματα, δίνοντας σημασία στις ισχύουσες ανισότητες και τους πολέμους που μαίνονται ανά τον πλανήτη. Ο διστακτικός με ιδεολογικό υπόβαθρο απορρίπτει τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η δημοκρατία σήμερα, μη πιστεύοντας ότι έχουμε δημοκρατία, με το πλήρες νόημα που δίδει στην έννοια.

Όλοι οι άνθρωποι που συγκροτούν τον τύπο του «κρατούντος απόσταση ασφαλείας» ψηφίζουν στις εκλογές, μάλιστα σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης. Αποτελούν την ομάδα των περισσότερο απογοητευμένων, των περισσότερο θυμωμένων με τον τρόπο που ασκείται η πολιτική, υπερτονίζουν συχνά τα οικονομικά προβλήματα που χαρακτηρίζουν την εποχή μας και δεν έχουν την αίσθηση ότι εισακούγονται ή ότι μπορούν να επηρεάσουν. Κατά κύριο λόγο ο «κρατών απόσταση ασφαλείας» είναι απογοητευμένος από τους συμπολίτες του, πέρα από τις πολιτικές αρχές, είτε για τις πολιτικές τους αποφάσεις, είτε για την πολιτική κουλτούρα που θεωρεί ότι τους διέπει, είτε που δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνική οργάνωση που να επιφέρει την αλλαγή. Ο «κρατών απόσταση ασφαλείας» πιστεύει ότι είναι παραγκωνισμένος από το πολιτικό γίνεσθαι, ότι η δημοκρατία βρίσκεται σε κρίση, και εν τέλει ότι αδυνατεί να απαντήσει στα σημερινά προβλήματα με τον δέοντα τρόπο.

Σε σχέση με το θέμα των στάσεων απέναντι στη δημοκρατία, είναι απαραίτητο να σημειωθεί πως η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε μια πολιτικά και οικονομικά ταραγμένη περίοδο την οποία η χώρα διανύει για 7η συνεχόμενη χρονιά, οι ανασφάλειες και οι απογοητεύσεις των ανθρώπων είναι μεγάλες. Πρακτικά μιλώντας, αυτό δυσκόλεψε σε κάποια σημεία τη διαχείριση της συζήτησης, καθώς όταν η συζήτηση έφτανε στα κόμματα, τη διακυβέρνηση, τα προβλήματα του κράτους ή την πολιτική ευρύτερα, οι άνθρωποι ήταν εμφανώς αγανακτισμένοι, θυμωμένοι, απογοητευμένοι και στεναχωρημένοι, σε σχέση με τα σημερινά δεδομένα. Φυσικά, όπου παρατηρούνταν κάτι τέτοιο ζητούνταν από την ερευνήτρια να υιοθετήσουν οι συμμετέχοντες όσο μπορούν πιο ευρεία οπτική επί του θέματος ή να μοιραστούν πώς ένιωθαν ή πως σκέφτονταν παλαιότερα για το ίδιο θέμα.

Όπως έχει αναφερθεί σε μερικά σημεία της έρευνας, η προσέγγιση των ανθρώπινων βιωμάτων σε σχέση με τις οργανωτικές δομές της κοινωνίας των δικτύων είναι φτωχή σε σχέση με αυτό που θα περίμενε κανείς. Όπως είναι επίσης αναντίστοιχη ως προς τις θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί γύρω από το θέμα. Πολλές πλευρές του ζητήματος που επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε συνολικά, μελετώνται είτε τμηματικά, είτε ποσοτικά. Τέτοιου είδους αναγνώσεις της κατάστασης επιτρέπουν μόνο να υποπτευόμαστε αιτιακές σχέσεις μεταξύ των φαινομένων και σπανίως να εξηγήσουμε τους ισχύοντες συσχετισμούς. Η αλήθεια είναι ότι είμαστε ακόμη στην αρχή μιας εποχής που αλλάζει, ωστόσο είναι αναντίρρητη ανάγκη να κατανοηθεί η ελληνική κοινωνία εντός του

παγκόσμιου συστήματος της κοινωνίας των δικτύων και ως εκ τούτου, να προσεγγιστούν οι έλληνες πολίτες, ως πολίτες της νέας αυτής ιδιόμορφης κοινωνίας, κυρίως ως προς τους τρόπους με τους οποίους κατανοούν τους εαυτούς τους εντός της.

Πηγές –Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αναγνωστόπουλος, Κ., Π. (2016) *Ανάμεσα στο ρομάντζο της επανάστασης και το στερέωμα της αντίδρασης*. Δοκίμια. Αθήνα: Εκδόσεις Επίκεντρο

Δεμερτζής, Ν. (2002) *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

διαΝΕΟσις (2016) *Τι Πιστεύουν Οι Έλληνες Που Ενημερώνονται Από Το Ίντερνετ; Οι απόψεις των πολιτών ανάλογα με το αν επιλέγουν να ενημερώνονται από παραδοσιακά ή νέα μέσα*. Έρευνα.

Καστοριάδης, Κ. (1992) *Ο θρυμματισμένος κόσμος*. Μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Κώστας Σπαντιδάκης. Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία

Κουζέλης,Γ. (2006) *Φιλική κοινωνία ή κοινωνία των χρηστών;* Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική

Λυδάκη, Α. (2012) *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. Έκδοση 2η. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη

Παπακωνσταντίνου, Π. (2008) *Το χρυσό παραπέτασμα. Η γέννηση του ολοκληρωτικού καπιταλισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη

Σαραφίδου, Γ.Ο. (2011) *Συνάρθρωση ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων. Η εμπειρική έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg

Σωτηρόπουλος, Δ.Σ. (2017) *Η ελληνική κοινωνία των πολιτών και η οικονομική κρίση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός

Τεπέρογλου, Ε. & Τσατσάνης, Μ. (2014) *Η Επίσπευση ενός Αργού Θανάτου. Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του Δικομματισμού* στο Βούλγαρης, Γ. & Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.) 2012 *Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο

Ψαρρού, Μ.Κ., Ζαφειρόπουλος, Κ. (2004) *Επιστημονική έρευνα. Θεωρία και εφαρμογές στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω

Ξενόγλωσση

Allen, J. (2010) *Μεταβιομηχανισμός και μεταφορντισμός* Κεφ. 4 στο Hall.S. et al. (2010) *Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*. Δ' έκδοση. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας

Baudrillard, J. (1991) *Η κουλτούρα των μαζικών μέσων*. στο Kraus, K., Macdonald, D. Adorno, T. et al. (1991) *Η κουλτούρα των μέσων. Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*. Μτφρ. Συλλογική. Γ' έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

- Bauman, Z. (2007) *Ρευστός φόβος*. Μτφρ. Γιώργος Καράμπελας. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον
- Bauman, Z. (2008) *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*. Μτφρ. Κωνσταντίνος Δ. Γεώργμας. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο
- Bauman, Z., Bordon, C. (2016) *Η νεωτερικότητα σε κρίση*. Μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία
- Bolz, N. (2008) *Το αλφαβητάρι των μέσων*. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη
- Caprini, M. X. D. (2000) *Gen.com: youth, civic engagement, and the new information environment*. Political Communication. Vol. 17, Issue 4, pp. 341-249
- Castells, M. & Cardoso, G. (επιμ.) (2005) *The network society. From knowledge to policy*. Washington, DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations
- Castells, M. *Ο γαλαξίας του διαδικτύου. Στοχασμοί για το διαδίκτυο, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία*. Μτφρ. Ελένη Αστερίου. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Coleman, S., Spiller, J. (2003) *Exploring new media effects on representative democracy*. The journal of legislative studies. Vol.9, No.3, pp.1-16
- Coleman, S. (2005) *The lonely citizen: indirect representation in an age of networks*. Politican Communication, 22:2 pp. 197-214
- Crick, B. (2006) *Δημοκρατία. Η εποχή μας σε 15 λέξεις*. Μτφρ. Γιώργος Στείρης. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Ειδική έκδοση για την εφημερίδα «Το Βήμα»
- Flusser, V. (2008) *Προς ένα σύμπαν των τεχνικών εικόνων*. Μτφρ. Γιώργος Η. Ηλιόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη
- Foa, R. S., & Yascha, M. (2016). *The Democratic Disconnect*. Journal of Democracy Vol.27 No.3, pp. 5–17
- Friedman, T., L. (2000) *Το lexus και η ελιά. Τι είναι η παγκοσμιοποίηση*. Μτφρ. Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Ωκεανίδα
- Frissen, P. H. A. (2002) *Representative democracy and information society. A postmodern perspective*. Information Polity. pp. 175-183
- Giddens, A. (2014) *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*. Μτφρ. Γιώργος Μερτίκας. 2η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Hobsbawm, E. (2007) *Παγκοσμιοποίηση, δημοκρατία και τρομοκρατία*. Μτφρ. Νίκος Κούρκουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο

Iglehart (1999) *Postmodernization Erodes Respect for Authority, But Increases Support for Democracy*. Chapter 12. στο Norris, P. (1999) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford : Oxford University Press

Kraus, K., Macdonald, D. Adorno, T. et al. (1991) *Η κουλτούρα των μέσων. Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*. Μτφρ. Συλλογική. Γ' έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Levy, P. (1999) *Η δυννητική πραγματικότητα (réalité virtuelle). Η φιλοσοφία του πολιτισμού και του κυβερνοχώρου*. Μτφρ. Μιγάλης Καραχάλιος. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική

Loader, B., D., Vromen, A. & Xenos, M., A. (2014) *The networked young citizen: social media, political participation and civic engagement*. *Communication & Society*, Vol.17 No.2, p. 143-150

McLuhan, M. Media. *Οι προεκτάσεις του ανθρώπου*. Μτφρ. Σπύρος Μάνδρος Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος

Min, S. J. (2010) *From the Digital Divide to the Democratic Divide: Internet Skills, Political Interest, and the Second-Level Digital Divide in Political Internet Use*. *Journal of Information Technology & Politics*, Vol.7, No.1, pp. 22-35

Norris, P. (1999) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press

Rifkin, J. (2001) *Η νέα εποχή της πρόσβασης. Η νέα κουλτούρα του υπερκαπιταλισμού, όπου όλη η ζωή είναι μια επί πληρωμή εμπειρία*. Μτφρ. Αριάδνη Αλαβάνου. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη

Robson, C. (2010) *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Έκδοση 2η. Μτφρ. Βασιλική Νταλάκου, Κατερίνα Βασιλικού. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg

Smith, A. (2013) *Civic Engagement in the Digital Age*. Report. Pew Research Center

Steger, M., B. (2006) *Παγκοσμιοποίηση. Η εποχή μας σε 15 λέξεις*. Μτφρ. Ευδοξία Ρέντα. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Ειδική έκδοση για την εφημερίδα «Το Βήμα»

Taguieff, P., A. (2002) *Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία*. Μτφρ. Νίκος Κούρκουλος. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου

Άλλες πηγές

Gauchet, M. (2006) *Κόντρα-εξουσία, Μετα-εξουσία, Αντί-εξουσία*. Σημειώσεις μαθήματος Επικοινωνία, Μέσα και Πολιτική, Μτφρ. Καθηγήτριας

Χαιντενράιχ, Ε. (2016) *Οδηγός ποιοτικών συνεντεύξεων*. Σημειώσεις καθηγήτριας, επιβλέπουσας